महाराष्ट्र शासन

Govt. Vidharbha Institute of Science & Humanities,

Amravati.

ICSSR Govt. of India Sponsored One Day Interdisciplinary National Conference

7th October 2017

VIDARBHA AFTER INDEPENDENCE

स्वातंत्र्योत्तर विदर्भाची वाटचाल

PROCEEDINGS

ISBN NO. 978-93-83810-96-3

Editorial Board

Dr. G. S. Mahadik
Dr. Nalini K. Tembhekar
Dr. S. G. Satbhai
Dr. B. R. Maske
Prof. H. D. Dalavi

Organised by
Department of History,
G.V.I.S.H., Amravati.

५	विदर्भातील दलित चळवळ	डॉ. प्रफुल्ल भा. गवई	१०
६	स्वातंत्र्योत्तर अमरावती जिल्ह्यातील कर्तृत्ववान महिला	डॉ. राजेंद्र रमेशराव तंतरपाळे	१२
७	विदर्भातील स्वातंत्र्योत्तर कालीन शैक्षणिक क्षेत्रातील विकास	प्रा. प्रविण ना. वानखडे	१४
८	समाज प्रबोधनाच्या संदर्भात संत गाडगे बाबांचे योगदान	डॉ. ममता दत्तात्रय उपगडे	१७
९	विदर्भातील राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे सामाजिक दृष्टीकोण	डॉ. विजयसिंग किसनसिंग पवार	२१
१०	स्वतंत्र विदर्भाची चळवळ	डॉ. संगीता एस. भुयार	२३
११	विदर्भातील संतांचे सामाजिक योगदान	प्रा. शुभांगी प्रमोद इंगोले	२५
१२	विदर्भात नक्षलवादी चळवळीचा उदय आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी	डॉ. प्रशांत विघे	२७
१३	विदर्भातील स्वातंत्र्योत्तर वारकरी संत परंपरा	प्रा. दीपक महाजन	३२
१४	नक्षलवाद चळवळ आणि शासनाची भूमिका	प्रा. राजेंद्रसिंग हिरासिंग देवरे	३५
१५	वऱ्हाडमधील वृत्तपत्रे आणि मराठवाडा स्वातंत्र्य संग्राम	डॉ. धिरजकुमार लक्ष्मण नजान	३८
१६	विदर्भातील अस्पृश्योद्धार चळवळ	प्रा. एन. आर. ठवळे	४२
१७	पश्चिम विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यात भारतीय रिपब्लिकन पक्षाच्या सामाजिक चळवळी (१९५७-१९७०)	प्रा. प्रदिप ल. अंबोरे	४४
१८	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे मानवाधिकार संबंधी विचार	डॉ. अमोल बोरकर	४९
१९	विदर्भातील संतांची वाङ्मयीन परंपरा	प्रा. मंदाकिनी अरविंद मेश्राम	५१
२०	विदर्भातील नक्षलवादी समस्या (इ.स. १९४७ ते इ.स. २०१०)	श्री. चंद्रशेखर लक्ष्मणराव कोरे	५४
२१	स्वतंत्र विदर्भाची चळवळ	रविंद्र दत्तात्रय मानकर	५७
२२	विदर्भातील संत परंपरा	डॉ. गजानन गोपाळराव हेरोळे	५९
२३	स्वतंत्र विदर्भाची चळवळ	डॉ. किशोर उत्तमराव राऊत	६०
२४	स्वातंत्र्योत्तर काळातील विर्दभातील नेतृत्व रा. सू. उर्फ दादासाहेब गवई	डॉ. प्रशांत वामनराव खेडकर	६४
२५	डॉ. पंजाबराव देशमुखांचे सामाजिक कार्य	सहा. प्रा. कोकीळा अ. गावंडे (देवतळे)	६८
२६	मेळघाट कोवळी पानगळ : कुपोषण मुक्तीच्या अंधारलेल्या दिशा	डॉ. गायकवाड मिलींद धोंडिबा	७०
२७	स्वतंत्र विदर्भाची चळवळ	निशांत वामनराव खोब्रागडे	७३
२८	स्वातंत्र्योत्तर विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या सामाजिक समस्येचा कृषी क्षेत्रावर झालेला परिणाम	डॉ. वाय. एस. माहुरे	७७
२९	विदर्भातील स्वातंत्र्योत्तर कालीन शैक्षणिक क्षेत्रातील विकास	डॉ. बी. पी. अढाऊ	८०
३०	विदर्भाच्या सांस्कृतीक योगदानात धर्मांतराचे महत्व	कोकीळा बोदुळे	८३
३१	विदर्भातील पर्यटन स्थळे : समस्या व उपाय	प्रा. सचिन रा. राऊत	८५

विदर्भातील संतांचे सामाजिक योगदान

प्रा. शुभांगी प्रमोद इंगोले (ग्रंथपाल)
श्रीमती कोकिळाबाई गावंडे महिला महाविद्यालय, दर्यापूर.

प्रस्तावना :

विदर्भ सांस्कृतिकदृष्ट्या महाराष्ट्राचा एक भाग असल्याने विदर्भातही संतांची परंपरा तशी प्राचीन आहे. विदर्भ महाराष्ट्रापेक्षाही अती प्राचीन आहे असे काही, संशोधकांचे मत आहे. कारण विदर्भाचा उल्लेख रामायणात आढळतो. पण महाराष्ट्राचा तसा उल्लेख आढळत नाही. विदर्भात अनेक कवी आणिज्ञानी होऊन गेले. विदर्भ रीतीचे संपूर्ण भारतात इतके गोड [illegible] झाले होते की त्यामुळे इतर भागातील कवींना त्याबद्दल असुया निर्माण झालेली होती. त्यातीलच विदर्भात वास्तव्यास [illegible] कालीदास हा कवी. त्यांनी याच ठिकाणी रामटेकच्या टेकडीवर असतांना त्यांना 'मेघदुत' काव्याची स्फुर्ती झाली [illegible] कालिदासांच्या खालोखाल नाटककार, कवी, रसिक म्हणून प्राचीन संस्कृत वाङ:मयात कुणाचे स्थान असेल तर [illegible] होय. त्यांची जन्मभूमी आणि कर्मभूमी ही विदर्भच होती. तसेच विदर्भात राजा हाच सुप्रसिद्ध कवी असल्याचे राजा [illegible] उदाहरण आगळेवेगळे आहे. त्याच बरोबर आद्यकवी आणि विवेकसिंधु या ग्रंथाची रचना करणारा 'मुकुंदराज' हा याच [illegible] म्हणजेच विदर्भातूनच होऊन गेलेला आहे.

मध्ययुगाच्या सुरुवातीस महाराष्ट्रात वैष्णव, नाथ, भागवत असे तीन पंथ दिसून येतात. नाथ पंथाचे मच्छिंद्रनाथ [illegible] विदर्भात गावोगावी दौरा काढून अनेक शिष्य जमवले. प्राचीन संस्कृतीचा विशाल वारसा असणाऱ्या या भारत देशात [illegible] महती अनन्य साधारण आहे. अशा विविध कला, कवी, रसिक, नाटककार, समाजसुधारक अशा विविधापूर्ण [illegible] भारतीय समाजात संतांचे कार्य अपार आहे. भारतातील समाज प्रगत करण्यासाठी समाजातील भ्रामक रुढी, प्रथा, [illegible], अनिष्ठ चालिरीती, अंधश्रद्धा, अस्पृश्यता, कर्मकांड यासारख्या अनिष्ठ प्रथांचे उच्चाटन होण्यासाठी भजन, किर्तन, [illegible] या माध्यमातून संतांनी समाज सुधारण्याचा मंत्र स्विकारला आहे. त्यामुळे हिंदुधर्म व संस्कृती यांचे पुनरुज्जीवन [illegible] आपल्या समाजाची उन्नती होईल असा विचार पुढे आला.

अशा या थोर संतांच्या कार्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे :

- संत गाडगे महाराज :-

एक थोर आधुनिक मराठी संत आणि समाज सुधारक म्हणून ते महाराष्ट्रात प्रसिद्ध होऊन गेले. त्यांच्या अंगावर [illegible]टकी गोधडी आणि हातात एक गाडगे असल्यामुळे त्यांना 'गाडगे महाराज' अथवा 'गोधडे' महाराज म्हणून लोक [illegible] होते. त्यांना समाजसेवेची आवड असल्यामुळे त्यांचे संसारात मन रमले नाही. समाजातील कमालीचे अज्ञान, [illegible] चालिरीती व अंधश्रद्धा पाहुन त्यांनी निरपेक्ष लोकसेवेचे व लोकशिक्षणाचे व्रत स्विकारले होते. आपल्या समाजातील [illegible], भोळ्या संमजुती, अनिष्ठ रुढी, परंपरा इत्यादी दोषांवर त्यांनी कठोर प्रहार केले. त्यासाठी त्यांनी किर्तनाद्वारे लोक [illegible] मार्ग अवलंबीला. समाज सुधारणेसाठी आणि लोकशिक्षणासाठी त्यांनी किर्तनाचे माध्यम प्रभावीपणे वापरले. गाडगे [illegible] किर्तनातून अतिशय सोप्या व सुबोध भाषेत उपदेश देत.

पंढरपूर, आळंदी, नाशिक, त्र्यंबकेश्वर या तीर्थक्षेत्री यात्रेकरुंसाठी गाडगेबाबांनी बांधलेल्या प्रशस्त धर्मशाळा आहेत. [illegible] धर्मशाळा महाराजांनी सर्वसामान्य यात्रेकरुंसाठी बांधल्या. बाबा यात्रेच्या ठिकाणी जात पण देवदर्शन नक्षेता मंदीराच्या [illegible] थांबुन यात्रेकरुंची सेवा करीत व तेथील परिसर स्वत:च्या हातांनी स्वच्छ करीत. विदर्भातील 'ऋणमोचन' येथे [illegible]नारायणाचे मंदिर उभारले व पुर्णा नदीवरझाट बांधला. बाबा कुठल्याही शाळा, कॉलेजात गेले नसतांना तुकारामांचे [illegible] तोंडावर होते. समाजातील अज्ञान, अनिष्ठ चालिरीती व अंधश्रद्धा दुर करण्यासाठी त्यांनी आयुष्यभर लोकशिक्षणाचा [illegible]तला. ते तुकाराम महाराजांना गुरु मानत आणि त्यांचा कोणी शिष्य नाही असे ते सांगत.

अध्यात्माच्या जंजाळात न शिरताही त्यांनी संसारात राहूनही ईश्वरभक्ती करता येते अशी साधी व सरळ शिकवण [illegible]ला दिली. आजही गाडगे महाराजांविषयी समाजात कमालीचा आदरभाव आहे. काम केल्याशिवाय ते कोणाकडूनही [illegible]त नसत.

सिंहाला पहावे वनात,
हत्तीला पहावे रानात,

तसे गाडगेबाबांना पहावे किर्तनात.

➢ राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज :–

महाराष्ट्रात आणि विदर्भात जे साधु संत होऊन गेले. त्यात तुकडोजी महाराजांचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. भक्ती मार्गाबरोबरच त्यांनी लोकांना देशभक्ती शिकवीली आणि लोकांना स्वातंत्र्य लढ्याकरीता तयार केले.

जनतेमध्ये जागृती निर्माण होण्यासाठी त्यांनी किर्तन, भजन, यज्ञ आणि प्रवचन इत्यादी साधनांचा अवलंब केला. 'जनसेवा हीच ईश्वरसेवा' हा उपदेश त्यांनी लोकांना दिला. १९३५ मध्ये त्यांनी मोझरी येथे 'गुरुकुंज' आश्रमाची स्थापना केली. त्याठिकाणी त्यांनी लोककल्याणाचे अनेक उपक्रम राबवीले. तुकडोजींच्या मनात गांधीजींमुळे राष्ट्रभक्ती जागी झाली होती. त्यामुळे त्यांनी १९४२ च्या 'चले जाव' चळवळीत गांधीजींसोबत सहभागी होवून त्यांच्या या प्रचार कार्यामुळे विदर्भातील अनेक गावात चळवळीचे लोण पोहोचले होते. ४१ अध्यायांचे ४६७५ ओवी संख्या असलेले 'ग्रामगीता' हे त्यांचे प्रसिद्ध काव्य होय.

भारत हा खेड्यांचा देश आहे. तेव्हा खेड्याची सुधारणा झाली तरच देशाची प्रगती होईल हे ओळखून त्यांनी समाज सुधारणेची मोहीम हातीझेतली. गावचा विकास कसा साधावा हे समजावून देण्यासाठी त्यांनी 'ग्रामगीता' हा ग्रंथ लिहीला.

➢ गुलाबराव महाराज :–

'ज्ञानेश्वरकन्या' म्हणून ज्यांचा उल्लेख केला जातो त्या गुलाबराव महाराजांचा जन्म अमरावती पासून १३ मैल दक्षिणेला असलेल्या लोणी टाकळी या गावी दि. ६ जुलै १८८१ रोजी झाला. वयाच्या ८ व्या महिन्यातच डोळे आल्याचे निमित्य होऊन कायमचे अंधत्व आले. त्यांचे कार्य म्हणजे एक दैवी चमत्कार होता.

त्यांनीज्ञानेश्वरी पासून भागवत धर्माची तत्वे आत्मसात केलेली होती. गुलाबराव महाराजांनी केलेले वाङ्मयीन कार्य पाहता लुप्त होत चाललेली प्राचीन परंपरा पुन्हा सजीव झाली असेच म्हणावे लागेल. लहानपणापासूनच महाराजांनी योग साधनेचा अभ्यास करीत असतांना त्यांनी योगाचे महत्व लोकांना पटवून दिले. ब्रम्हसुत्र, सांख्य योग वगैरे शास्त्रांवर समन्वयपूर्वक आणि पांडीत्यपुर्ण भाष्ये लिहीली. गुलाबराव महाराज आणि त्यांची ग्रंथसंपदा हा वैदर्भियांचा एक अभिमानाचा ठेवा आहे. महाराजांनी विविध भागवत, योग साधना आणि काव्यांच्या माध्यमातून समाज सुधारणेचे कार्य पार पाडले आहे.

• निष्कर्ष :–

भारतातील विविध प्रकारचे व्यसन दूर करण्यासाठी विदर्भातील संत गाडगेबाबा, संत तुकडोजी महाराज, संत गुलाबराव महाराज त्याचबरोबर शेगांव या गावी वसलेले गजानन महाराज यांनी विविध प्रकारची काव्ये रचून सोपी, सुलभ व लोकसमाजाला समजेल अशी भाषा वापरुन त्याचबरोबर भक्तीमार्गाचा, किर्तनाचा, काव्यरचनेचा आणि उपदेशाचा वापर करुन त्यांनी समाजातील अज्ञान, अंधश्रद्धा, रुढी परंपरांना दूर करण्याचा प्रयत्न केला.

अशा विदर्भातील विविध संतांची महती आपल्याला अविस्मरणीय आहे. त्यांचे कार्य डोळ्यासमोर ठेवून समाजातील अज्ञान, अंधश्रद्धा दुर करण्यास हातभार लागत आहे.

संदर्भ ग्रंथ :–

१. आधुनिक विदर्भाचा इतिहास (१८८५–१९४७) डॉ. श. गो. कोलारकर, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर
२. आधुनिक विदर्भ का इतिहास डॉ. नि. आ. बकानी
३. Saints of Vidarbha's By, P. L. Joshi

University Amravati Sponsored
One Day National Conference on

Role of Home Economics in Women's Empowerment

31st January 2018

RESEARCH DEMAGOGUE

SPECIAL ISSUE JANUARY 2018
UGC Approved Journal No.44476 www.ycjournal.net
Impact Factor : 5.210

SOUVENIR
(PROCEEDING BOOK)

Organized by

Department of Home Economics
Bapuraoji Butle Arts, Narayanrao Bhat Commerce & Bapusaheb Patil Science College Digras, Dist.Yavatmal, (MS) India. Pin Code 445203
(Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.)
NAAC ACCREDITED
Contact : 07234 222022, Website : www.bnbcollegedigras.com

In Collaboration with

Women's Studies Centre,
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati
&
D.V.S.P.Mandal's Digras, Dist.Yavatmal, 445203.

अर्थार्जन करणाऱ्या महिलांचे सक्षमीकरण आणि कुटुंबातील पुरूषांचा सहभाग

सहा.प्रा.सौ.सी.एम.खंडारे
गृहअर्थशास्त्र विभाग
श्रीमती कोकीळाबाई गावंडे महिला
महाविद्यालय, दर्यापूर ता. दर्यापूर
जि. अमरावती
मो. ९४०४६८९७१७
chandakhandare1@gmail.com

प्रस्तावना –

जगातील प्रत्येक देशात, समाज व राष्ट्राच्या विकासातील एक महत्वाचा घटक किंवा अर्ध जग म्हणजे महिला होत. तरीही जग गतील महिला आजही उपेक्षित जीवन जगत आहे. महिलांचे सक्षमीकरण, स्त्रीमुक्ती, स्त्रीयांचे दर्जा व त्यातिल परिवर्तने, स्त्रियांचा विकास हा विषय आज सर्वत्र चर्चेचा झालेला आहे. परंतु हे तेव्हाच शक्य होईल जेव्हा महिलांचे मुलभुत प्रश्न सोडविल्या जाईल. महिलांच्या आर्थिक, कौटुंबिक व त्याचबरोबर मानसिक आरोग्याबाबतचे महत्वपूर्ण मुद्दा कायमच दुर्लक्षित राहिला आहे.

अर्थार्जन करणाऱ्या महिलांना विकासाचे प्रतीक मानल्या जाते. अनेक महिलावाद्याच्या मते, "अर्थार्जन करणाऱ्या महिलांचे वाढते प्रमाण महिला सक्षमीकरण दर्शविते. मागील काही वर्षात महिलांच्या जीवनशैलीत महत्वपूर्ण बदल बघायला मिळतात. गेल्या साठ वर्षात महिलांच्या शिक्षणाचे प्रमाण वाढल, अर्थार्जनाचही प्रमाण वाढल. परंतु एक पत्नी, आई, सुन आणि गृहिणी या मिळून जाताना अर्थार्जन करणाऱ्या स्त्रीला, आर्थिक सक्षमीकरणा सोबतच तीचे मानसिक सक्षमीकरण, मानसिक स्वास्थ, मजबूत, करण्याच्या दृष्टिने कुटुंबातील सदस्यांचा सहभाग महत्वपूर्ण ठरतो.

महिलांची सद्यस्थिती प्रमाण –

भारतातील सन २०११च्या अंतरीम निष्कर्षानुसार पुरुषांची संख्या ६२३७२४२४८ इतकी असून महिलांची संख्या ५८६४६८१७४ इतकी आहे.

महाराष्ट्रात पुरूषांची संख्या ५ कोटी ८३ लाख ६१ हजार इतकी असून महिलांची संख्या ५ कोटी ४० लाख १२ हजार इतक्या प्रमाणात आहे.

भारतात स्त्रीपुरूष प्रमाणामध्ये प्रति १००० पुरूषामागे ८४० महिला आहेत.

तर महाराष्ट्रात प्रति १००० पुरूषामागे ८२५ महिला आहेत.

भारतातील स्त्री–पुरूष साक्षरतेच्या प्रमाणामध्ये वाढ झालेली दिसून येते पुरूषांच्या साक्षरतेचे प्रमाण ८२.१४ असून महिलांचे साक्षरतेचे प्रमाण ६५.४६ आहे. तर महाराष्ट्रातील महिलांचे साक्षरतेचे प्रमाण ७५.७८ इतके वाढलेले आहे.

वरील आकडेवारीवरून लक्षात येते की, साक्षरतेचे प्रमाणसोबत अर्थार्जन करणाऱ्या स्त्रीचे प्रमाण सुद्धा वाढत आहे. परंतु त्यातुलनेत खऱ्या अर्थाने सक्षमीकरण झालेले नाही.

(संदर्भ – प्रतियोगिता दर्पण, हिन्दी मासीक १ मे २०११, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१०–११)

डॉ. कर्वे स्वाती (२००८) यांच्या मते, आज आधुनिक काळात संघटित व असंघटित अशा दोन्ही क्षेत्रात स्त्रिया पूरूषांच्या बरोबरीने कार्य करतांना दिसतात. संघटीत क्षेत्रातील काही सुशिक्षित व चांगल्या पदावर काम करणाऱ्या स्त्रियांना पुरूषांच्या बरोबरीने वेतन मिळते. परंतु असंघटित व कष्टकरी स्त्रियांना मात्र आजही पुरूषांच्या बरोबरीने वेतन मिळत नाही. त्याचबरोबर अर्थार्जन करणाऱ्या सर्वच कुटुंबातील महिलांना आर्थिक व कौटुंबिक निर्णयामध्ये समावून घेतले जात नाही. स्त्रियांचे आधुनिक रूप समाजाला दिसत असले तरी ती स्वतचा निर्णय स्वतंत्ररित्या ठामपणे घेवू शकत नाही. स्त्रियांनी सर्वच क्षेत्रात उत्तुंग भरारी घेतली असली तरी तिच्या 'बंद दारा आड' असलेले तिचे आर्थिक प्रश्न, कौटुंबिक प्रश्न आणि मानसिक स्वास्थाशी निगडित प्रश्न सतत 'आ' वासून उभे आहेत.

याकरिता समाजाची स्त्रीविषयक मानसिकता बदलली पाहीजे. प्रत्येक घरात सावित्रीच्या पाठीमागे ठामपणे उभे राहणारे ज्योतिबा फुले निर्माण होणे व त्यातुन खऱ्या अर्थाने स्त्री सबलीकरण होणे या परिवर्तनाचा संदर्भ विचारात घेणे आजच्या पिढीचे कर्तव्य आहे.

महिला सक्षमीकरण संकल्पना –

सक्षमीकरण ही संकल्पना व्यापक असल्यामुळे त्याचा वेगवेगळया दृष्टीने विचार करणे गरजेचे आहे हे लक्षात घेवूनच त्याच्या वेगवेगळया दृष्टीने ज्या व्याख्या केलेल्या आहेत त्या पुढील प्रमाणे–

कुटुंबाचा निर्णय घेण्याच्या अधिकाराची क्षमता निर्माण करणे,

योग्य निर्णय घेण्यासाठी माहिती किंवा साधने मिळविणे,

कुटुंबातील सामुहिक निर्णयप्रक्रियेत दृढनिश्चयीपणाची क्षमता असणे,

कुटुंबातील सदस्यांच्या विकासासाठी वेगवेगळी कौशल्य शिकण्याची क्षमता असणे,

कुटुंबामध्ये बदल घडवुन आणण्याकरीता सकारात्मक दृष्टीकोन असणे,

लोकशाही मार्गाने दुसऱ्याच्या आकलनामध्ये किंवा दृष्टीकोनामध्ये बदल घडवून आणण्याची क्षमता असणे,

कुटुंबाच्या विकास प्रक्रियेत आणि बदलामध्ये सामाविष्ठ करुन घेणे,

स्वतची सकारात्मक स्वयंप्रतिमा वाढविणे,

वरील प्रकारच्या क्षमतांचा विकास म्हणजे सक्षमीकरण असे आपणास म्हणता येईल.

उद्दीष्टे –

१) महिलांच्या मानसिक सक्षमीकरणात कुटुंबातील पुरुषांच्या सह गाचा अभ्यास करणे.

२) महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणात कुटुंबातील पुरुषांच्या सह गाचा अभ्यास करणे.

गृहितके –

१) महिलांच्या मानसिक सक्षमीकरणाकरीता कुटुंबातील पुरुषांचा सह ग आवश्यक आहे.

२) अर्थार्जन करुनही महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण झाले असे ठाम पणे म्हणता येणार नाही.

स्त्री सबलीकरण ही संकल्पना पुर्णपणे नवीन नसुन तिचा प्रवास नवीन स्वरूपात स्त्रीकल्याण, स्त्री विकास आता स्त्री सबलीकरण इथवर आला आहे. रतात स्त्रीसबलीकरण विषयाचे मोठया प्रमाणात कार्य १९ व्या शतकात व पुढे सामाजीक परिवर्तने व स्त्री हक्क चळवळीच्या माध्यमातून झाले. रत सरकारने २००१ साल हे स्त्रीसबलीकरण वर्ष म्हणून घोषित केले. स्त्रीसबलीकरण या शब्दाची फोड केल्यास स्त्रीला सबल करणारी म्हणजेच दुर्बलता नष्ट करणारी तिच्या शरीर, मन, बुद्धीत स्वत्वाची जाणीव व स्वतबद्दल जागरूकता निर्माण करून त्यादृष्टीने स्वयंविकासासाठी, प्रवृत्त करणारी एक संकल्पना होय. या दृष्टीने संपूर्ण समता व न्याय निर्मीतीच्या दृष्टीने विश्लेषण करणारी संकल्पना हे तिचे स्वरूप आहे.

यशापयशाचे मूल्यमापन –

केंद्र सरकार आणि राज्यसरकार यांनी महिला विकासाच्या व कल्याणाच्या विविध योजना राबविण्याचे प्रयत्न चालविले असुन महिला आर्थिक दृष्टीने सक्षम होत आहे. तरी महिला सबलीकरणाचे उद्दीष्टे अद्यापही दृष्टीपथात आले असल्याचे दिसत नाही. समाजात पुरुषाच्या बरोबरचे स्थान मिळविण्याकरीता अजुनही बऱ्याच काळ जावा लागेल अशीच लक्षणे दिसत आहे. याचे कारण असे की, स्त्रियांविषयीच्या समाजाच्या मानसिकतेत आजही फारसा बदल झाला नाही.

पुरूषांची मानसिकता –

घर आणि नोकरी सांभाळतांना स्त्रियांना जर पतीकडून थोडे सहकार्य मिळाले, भावनिक आधार मिळाला की जीवनाची वाटचाल सुकर होते. पण बहुदा तसं होतांना दिसत नाही.

एकदरीत असं होत की, घरातील पुरूष ही सर्व कामे बायकांची आहे असे मानून या कामाकडे दुर्लक्ष करतात. याशिवाय टेलीफोन बील, विजेचे बिल रणं, मुलांची फी रणं ही कामं सुद्धा स्त्रियावर सोपविली जातात. या कामांना नुसता वेळच लागत नाही तर गंगेत राहुन एक डोकदुखीही बनते. अशा परिस्थीतीत नोकरी करणाऱ्या स्त्रिया घर व ऑफीस सांभाळतांना हैराण होतात. अनेकदा त्या स्वभावाने चिडचिडया बनतात. स्त्रियांना या जबाबदाऱ्या निभावण्यात पतीचे सहकार्य मिळत नसेल तर अनंत अडचणी उभ्या राहतात.

भावना श्रीवास्तव (२०१२) यांनी केलेल्या नुकत्याच पाहणीनुसार, ५५ टक्के महिलांनी या म्हणण्याला संमती सहमती दर्शविली की पुरुष घराची जबाबदारी सारखीच उचलतात पण ४५ टक्के महिलांनी ही गोष्ट साफ नाकारली याच प्रश्नाला पुरुषांनी दिलेल्या उत्तराप्रमाणे सहमतीदर्शक ६२टक्के व विरूद्ध पक्षात ३०टक्के मत मिळाली. कुटुंबातील विशेष घटनांसाठी, पालक सभा, अचानक उद्‌भवणारे प्रसंग यासाठी महिलांना सवड काढावी लागेल, या प्रश्नावर उच्चपदस्थ महिलांनी ७४ सहमती दर्शविली तर दिल्लीमध्ये ही टक्केवारी याच प्रश्नाला ७७ होती. परिवारा कडून मिळणाऱ्या अल्प प्रतिसादा मुळे स्त्रियांना नोकरीत वाढती

मिळण्यास उशीर होतो व त्या मागे या प्रश्नाची उत्तर देतांना मात्र स्त्रिया आणि पुरूष यांनी समान टक्क्यावर स्विकारल.

तर डॉ. सौ. मंगला दिलीप तांबेकर (२०१२) यांनी अमरावती शहरातील नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांचे सर्वेक्षणात्मक संशोधनातुन शिक्षिकेचे पती घरगुती कार्यामध्ये मदत करण्याचे प्रमाण ५५ तर मदत न करण्याचे प्रमाण ४५ मिळाले अहे. दैनंदिन घरगुती कार्यामध्ये स्त्रीपुरूषाच्या कामाच्या प्रमाणातील तफावत खालील आलेखावरून लक्षात येते.

वरिल आलेखामध्ये स्त्री पुरूषांच्या कामातील सहभाग–

१. खरेदी
२. मुलांचे संगोपन
३. टाकावु वस्तुची विल्लेवाट
४. पाणी भरणे
५. स्वयंपाक
६. घर व घरा बाहेरील स्वच्छता
७. घरातील इतरी किरकोळ काम.

आज व्यक्तिमत्व विकासाच्या सधी स्त्रीला इतक्या उपलब्ध झाल्या की, जगण्यासाठी स्वतला सक्षम करण्यासाठी ती एकही संधी सोडत नाही. त्यामुळे आर्थिकदृष्टया स्वावलंबी असल्याने

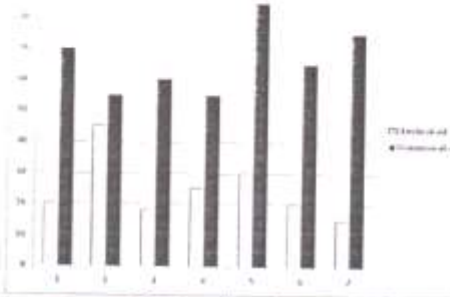

आपल्या आवडीनिवडी, छंद जोपासणं, निर्णयाच स्वातंत्र्य घेणं, या सर्व गोष्टी तिला शक्य झाल्या. त्या घरातील पुरूषही तिचा आदर करतो. घरातला तिचा समान अधिकार मान्य करतो. परंतु अशी घरे खुप थोडी असतात. बाकी सर्वत्र हेच चित्र आहे की, स्वतंत्र्य व्यक्तिमत्वाची मुलगी मैत्रीण म्हणून पुरूषाला चालते. पण ती बायको झाली की, तो तिच्याकडे वेगळ्या अपेक्षा बाळगायला सुरवात करतो. आणि मग त्या घरातल्या स्वास्थाला तडे जायला लागतात. बायको कितीही बुद्धिमान असली तरी बायकोनं बायकोसारख वागलं पाहीजे या धारणेतून सारेच पुरूष अजुन बाहेर आले नाही हेच खर. आणि समस्या येथून निर्माण होते. याचे ताजे उदाहरण म्हणजे अमरावती येथील पोलिस आयुक्तालयातील सहाय्यक पोलीस आयुक्त आ. श्वेता खेडकर यांचा सासरच्या मंडळीकडून होणारा शारीरिक व मानसिक छळ. वरिष्ठ अधिकारी असलेल्या श्वेता खेडकर यांचा समाजामध्ये प्रामाणिकपणासाठी, नावलौकिक असतांना मात्र संसारात त्यांना मानसिक त्रासाला सामोरे जावे लागले. आणि शेवटी न्यायालयामध्ये तकार केल्याची बातमी ५ जुलै २०१२च्या सर्व वर्तमानपत्रामध्ये वाचायला मिळाली.

प्रश्न हा पडतो की, ज्या व्यक्तीकडे समाज सुरक्षिततेच्या नजरेने पाहतो तीच व्यक्ती एक पत्नी वा सुन म्हणुन घरामध्ये असुरक्षित आहे. प्रस्तुत माहितीत वरील तकारकर्ती ही पोलीस आयुक्त असुनही ती कुटुंबामध्ये मानसिक विवंचनेतुन मुक्त नव्हती, तर अर्थार्जन करणाऱ्या सामान्य स्त्रीची अवस्था काय?

भारतीय समाजाच्या बाबतीत असे ठामपणे म्हणता येईल की भारतीय समाज स्त्री अर्थार्जना बाबतीत एकविसाव्या शतकात वावरत असला तरी स्त्रियांच्या प्रश्नाकडे, तिच्याकडुन असणाऱ्या अपेक्षांकडे पाहतांना तो एकोविसाव्या शतकात असल्याप्रमाणे वर्तन करतो. याला काही अपवाद असले तरी अर्थार्जन करूनही अनेक स्त्रिया मानसिक व्याधींनी ग्रासलेल्या दिसुन येतात. नोकरी करणाऱ्या शहरी पती–पत्नी च्या तुलनेत कष्टाची कार्य करणाऱ्या ग्रामीण पती–पत्नी मध्ये अतिशय गं ीर स्वरूपाचे मानसिक ताणतणाव दिसुन येतात. अध्ययन कर्तीने स्वत या कष्टाळू स्त्रियांचा जवळून अभ्यास केल्यामुळे आजची स्त्री अर्थार्जनासाठी बाहेर पडूनही तिच्या कौटुंबिक समस्या संपलेल्या नाही. धुनी– डी , गारगोळा करणाऱ्या स्त्रियांच्या पतींना असलेले दारूचे व्यसनामुळे त्यांना अतिशय हलाकीचे आणि त्रासाचे जीवन जगावे लागते. याकरीता आर्थिक सक्षमीकरण झाले असले तरी त्यांना मानसिक सक्षम करण्यासाठी, त्यांचे मानसिक स्वास्थ टिकविण्यासाठी कुटुंबातील पूरूषांची ,मिका किंवा सहकार्य अतिशय महत्वाचे आहे हे पटवून देण्याकरीता आणि समस्येचे गां ीर्य ओळखून

उपाययोजना सुचविण्याकरीता, तसेच पुरूषांमध्ये जागरूकता निर्माण करण्याकरीता अभ्यसन कर्तीला व अर्थार्जन करणाऱ्या महिलांच्या आर्थिक व मानसिक सक्षमीकरणात कुटुंबातील पुरूषाचा सह गण प्रस्तुत विषयावर संशोधन करणाची आवश्यकता वाटली. मुळातच वेगवेगळ्या स्तरावर जगणाऱ्या, अर्थार्जन करणाऱ्या स्त्रियांच प्रश्न वेगवेगळे आहे. सुशीक्षित स्त्रिया, अशीक्षित स्त्रिया, मध्यमवर्गीय स्त्रिया, उच्चभ्रू स्त्रिया, कामगार मजुर स्त्रिया या साऱ्यांचे आर्थिक स्तर व सांस्कृतिक स्तर वेगवेगळे आणि त्यामुळे त्यांना मानसिक छळणारे प्रश्न वेगवेगळे. वरवर सुखाच नाटक करणाऱ्या स्त्रियांच मन आतुन किती आक्रोश करीत असेल याचं अध्ययन करणं कदाचित कठीण, परंतु अशा स्त्रीयांना अभ्यास करण्याचा आणि मनापर्यंत पोहण्याचा निश्चितच अध्ययनकर्ती प्रयत्न करणार आहे.

संशोधनाची व्याप्ती –

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधन क्षेत्र म्हणून अमरावती जिल्ह्याची निवड करण्यात आली आहे.

प्रस्तुत संशोधनात अर्थार्जन करणाऱ्या महिलांचे शिक्षण, वय, त्यांचे आर्थिक उत्पन्न, आर्थिक दर्जा, त्यांचे कुटुंबातील स्थान, निर्णयप्रक्रियेतील स्थान, व्यवहाराचे स्वातंत्र्य अर्थार्जन व कुटुंब यां सांभाळतांना निर्माण होणारा ताण, कुटुंबाचा प्रकार, उत्पन्न, गृहिणी म्हणून तीचे कर्तव्य, तीची मानसिक जडण घडण, आर्थिक दृष्टीकोनातुन सक्षम होण्याकरीता कुटुंबातील पुरूषाचे सहकार्य, मानसिकदृष्टया सक्षम होण्याकरीता कुटुंबातील पुरूषाचे योगदान या सर्व बाबी अध्ययन म्हणजेच या विषयाची व्याप्ती होय.

बदलत्या काळाची पाऊले ओळखून विचार, भावना व आचार यांत अंतर्बाह्य बदल करण्याची गरज प्रत्येक काळात असते. आपल्या समाजात स्त्रीविषयक पारंपारिक रूढीगत बरेच प्रश्न भावनिकच आहेत. तर्कशक्तीची कसोटी लावता हास्यास्पद ठरणारे अनेक प्रश्न भावनेच्या दृष्टीकोनातून समर्थनीय ठरवले जातात.

आर्थिकदृष्ट्या परावलंबी राहिल्याने केवळ स्त्रीच माणुसपण दुरावले असे खात्रीशीर म्हणता येणार नाही. पैसा कमविणाऱ्या पांढरपेशा स्त्रीची, मोलमजूर करणाऱ्या मजुर स्त्रीची किंवा नवऱ्याच्या बरोबरीने कष्ट करणाऱ्या शेतकरी बाईची परावलंबीत्यातून मुक्तता झालेली नाही. शोषण केवळ आर्थिकच नसते तर भावनिक, मानसिक व बौद्धिक सुद्धा असते. व्यसनाधिन पुरूषाच्या घरातील स्त्रीची परिस्थिती तर अतीशय वाईट असते. शेतकरी मालकाच्या घरातील स्त्री शेतावर राबत असली तर ती मजुर नाही म्हणून तीला मजुरी नाही मात्र जमिनीची मालकी पतीची अशा अवस्थेत स्त्रीजीवन दृष्टीस येते.

कुटुंबाला आधार देण्यासाठी असो की स्वतःच्या विकासासाठी असो. अर्थार्जन करणाऱ्या स्त्रीची मिळकत हा कुटुंबाचा निश्चित आधार मानला जातो. पण हा आधार देवू पाहणाऱ्या, अर्थार्जनारीता बाहेर पडलेल्या स्त्रियांची स्वतची काय अवस्था आहे ? खरच ती परीपूर्ण सक्षम झाली आहे काय ? आर्थिक सक्षम असेल तर त्याचबरोबर (?)विनिक, मानसिक सक्षम झाली आहे काय ? हवं ते स्वातंत्र्य मिळते आहे का ? स्वातंत्र्याचा अर्थ ती कोणत्या दिशेने घेते ? आजच्या मिळवत्या स्त्रीला घरातील पुरुष कोणत्या दृष्टीने बघतो ? अर्थार्जनामुळे तीने नक्की काय मिळवल? तीला मिळणाऱ्या प्रत्येक संधी मध्ये, यशामध्ये घरातील पुरूषाचं पाठबळ मिळते का ? अशा अनेक प्रश्नांची उकल करणे, त्याची उत्तरे शोधने आजच्या काळाची गरज बनली आणि त्यातुन अर्थार्जन करणाऱ्या अमरावती जिल्ह्यातील अर्थार्जन करणाऱ्या स्त्रीयांच्या आर्थिक व मानसिक सक्षमीकरणात कुटुंबातील पुरूषाचे योगदान या विषयची निवड करण्यात आली.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. डॉ.कर्वे स्वाती, २००८– स्त्रीविकासाचे नवे क्षितिज प्रतीमा प्रकाशन पुणे, ८ मार्च
२. प्रा.पाटील व्ही. बी., २०१२–मानवी हक्क के. सागर पब्लिकेशन्स्,पुणे
३. डॉ. गिताली मंदाकिनी, २००९–स्त्रीप्रश्न सोडवतांना दिलीपराज प्रकाशन, पुणे
४. गोले शिवराज, २००७–स्त्री विरूद्ध पुरूष, रावळेकर जयश्री राजहंस प्रकाशन
५. YOJANA(२०१२)–WOMENS EMPOWERMENT 2012
६. सागर के, २०१२, कलाशाखा घटक लोकसेवा आयोग, के सागर पब्लिकेशन्स
7- Women Study - Women Empowerment Souvenir, Center November 2011 International Conference, Darapur
८. सकाळ – महिला साहय्यक पोलीस आयुक्तांचा कौटूंबिक छळ दि. ५ जुलै २०१२

2017-18

2017-18

महाराष्ट्र शासन

...nstitute of Science & Humanities,

Amravati.

...ored One Day Interdisciplinary National Conference

7th October 2017

...AFTER INDEPENDENCE

...र विदर्भाची वाटचाल

Dr. K.A. Gawande
2017-18

PROCEEDINGS

ISBN NO. 978-93-83810-96-3

...kar

Organised by
Department of History,
G.V.I.S.H., Amravati.

(स्वातंत्र्यो...

५	विदर्भातील दलित चळवळ	डॉ. प्रफुल्ल भा. गवई	१०
६	स्वातंत्र्योत्तर अमरावती जिल्ह्यातील कर्तृत्त्ववान महिला	डॉ. राजेंद्र रमेशराव तंतरपाळे	१२
७	विदर्भातील स्वातंत्र्योत्तर कालीन शैक्षणिक क्षेत्रातील विकास	प्रा. प्रविण ना. वानखडे	१४
८	समाज प्रबोधनाच्या संदर्भात संत गाडगे बाबांचे योगदान	डॉ. ममता दत्तात्रय उपगडे	१७
९	विदर्भातील राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे सामाजिक दृष्टीकोण	डॉ. विजयसिंग किसनसिंग पवार	२१
१०	स्वतंत्र विदर्भाची चळवळ	डॉ. संगीता एस. भुयार	२३
११	विदर्भातील संतांचे सामाजिक योगदान	प्रा. शुभांगी प्रमोद इंगोले	२५
१२	विदर्भात नक्षलवादी चळवळीचा उदय आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी	डॉ. प्रशांत विघे	२७
१३	विदर्भातील स्वातंत्र्योत्तर वारकरी संत परंपरा	प्रा. दीपक महाजन	३२
१४	नक्षलवाद चळवळ आणि शासनाची भूमिका	प्रा. राजेंद्रसिंग हिरासिंग देवरे	३५
१५	वऱ्हाडमधील वृत्तपत्रे आणि मराठवाडा स्वातंत्र्य संग्राम	डॉ. धिरजकुमार लक्ष्मण नजान	३८
१६	विदर्भातील अस्पृश्योद्धार चळवळ	प्रा. एन. आर. ठवळे	४२
१७	पश्चिम विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यात भारतीय रिपब्लिकन पक्षाच्या सामाजिक चळवळी (१९५७–१९७०)	प्रा. प्रदिप ल. अंबोरे	४४
१८	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे मानवाधिकार संबंधी विचार	डॉ. अमोल बोरकर	४९
१९	विदर्भातील संतांची वाङ्मयीन परंपरा	प्रा. मंदाकिनी अरविंद मेश्राम	५१
२०	विदर्भातील नक्षलवादी समस्या (इ.स. १९४७ ते इ.स. २०१०)	प्रॉ. चंद्रशेखर लक्ष्मणराव कोरे	५४
२१	स्वतंत्र विदर्भाची चळवळ	रविंद्र दत्तात्रय मानकर	५७
२२	विदर्भातील संत परंपरा	डॉ. गजानन गोपाळराव हेरोळे	५९
२३	स्वतंत्र विदर्भाची चळवळ	डॉ. किशोर उत्तमराव राऊत	६०
२४	स्वातंत्र्योत्तर काळातील विर्दभातील नेतृत्व रा. सू. उर्फ दादासाहब गवई	डॉ. प्रशांत वामनराव खेडकर	६४
२५	डॉ. पंजाबराव देशमुखांचे सामाजिक कार्य	सहा. प्रा. कोकीळा अ. गावंडे (देवतळे)	६८
२६	मेळघाट कोवळी पानगळ : कुपोषण मुक्तीच्या अंधारलेल्या दिशा	डॉ. गायकवाड मिलींद धोंडिबा	७०
२७	स्वतंत्र विदर्भाची चळवळ	निशांत वामनराव खोब्रागडे	७३
२८	स्वातंत्र्योत्तर विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या सामाजिक समस्येचा कृषी क्षेत्रावर झालेला परिणाम	डॉ. वाय. एस. माहुरे	७७
२९	विदर्भातील स्वातंत्र्योत्तर कालीन शैक्षणिक क्षेत्रातील विकास	डॉ. बी. पी. अढाऊ	८०
३०	विदर्भाच्या सांस्कृतीक योगदानात धर्मांतराचे महत्व	कोकीळा बोदुळे	८३
३१	विदर्भातील पर्यटन स्थळे : समस्या व उपाय	प्रा. सचिन रा. राऊत	८५

डॉ. पंजाबराव देशमुखांचे सामाजिक कार्य

सहा. प्रा. कोकीळा अ. गावंडे (देवतळे)
इतिहास विभाग प्रमुख, श्रीमती को. गा. म. महा. दर्यापूर

एकोणविसाव्या शतकात भारतीयांची पाश्चत्य संस्कृतीशी ओळख झाली. पाश्चात्य संस्कृतीची वैशिष्टे व्यक्तीस्वतंत्र्य, समता, सामाजिक न्याय हि होती. या संस्कृतीचे अनुकरण भारतातील काही सुधारकांनी केले. याच विचारातुन भारतात सामाजिक चळवळीचा उदय झाला. विदर्भाला सुध्दा समाजसुधारकांची थोर परंपरा लाभलेली आहे. त्याच्यात योगदानामुळे विदर्भाची समाजव्यवस्था प्रगतीशील बनली. एकोणविसाव्या शतकातील त्याच्या शिवबणुकीमुळे विदर्भातील लोकात जी जागरूकता निर्माण झाली त्याचे पडसाद आजच्या काळातही विविध सामाजिक परिवर्तनामध्ये पडलेले दिसतात.

डॉ. पंजाबराव उर्फ भाऊसाहेब भारतातील एक महान व्यक्तीमत्व त्याची मूळ कर्मभूमी विदर्भ असल्यामुळे या भागात त्यांचे नाव सर्वोतमुखी आहे. अशा या थोर व्यक्तीच्या जीवनाचा कालखंड हा 27 डिसेंबर 1918 ते 10 एप्रील 1965 असा 66 वर्षाचा आहे. त्याचा जन्म अमरावती जिल्हयातील पापळ या गावी एका शेतकरी कुटूंबात झाला. त्याच्या वडिलाचे नाव शामराव बापू व आईचे नाव राधाबाई होते.

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे सामाजिक विचार हे स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता या मानवी मुल्यांचा स्विकार करणारे होते. त्यांचा जातीभेद, अस्पृश्यता पाळणे, चातुर्वर्ण प्रथा या सर्व रूढी प्रथांना कठोर विरोध होता. त्यांनी परंपरागत रीती शिवाय अंधश्रध्दा, अनिष्ठ रूढी परंपरा देवधर्माविषयी खोटया व भ्रामक समजती दुर करण्यासाठी ते आयुष्यभर झगडले. जाती भेदभावामधील निरर्थकता त्यांनी लोकांना पटवुन दिली. अस्पृश्यतेला विरोध करून मानसांनी एकमेकांशी प्रमाने व सद्भावनेने वागणे, एकमेकांच्या मदतीला धावून जाणे, अडल्या नडल्याची, पिडीतांची सेवा करणे म्हणजेच इश्वर भक्ती होय. अशी त्याची विचारशक्ती होती.

त्याचप्रमाणे समाजातील अस्पृश्यता निवारण करणे, अस्पृश्य समाजाचे परिवर्तन करून त्याना मुख्य प्रवाहात आणने, त्या समस्यांचे निवारण करणे, त्यांना संघटीत करणे या प्रकारचे कार्य त्यांनी दलित समाजाकरीता केले. या करीता त्यांनी शिक्षण हे माध्यम निवडले.

समाजाची बुध्दी शिक्षणाने प्रज्वलीत केल्या खेरीज या मरणासन्न समाजात नवचेतन्य निर्माण होणार नाही, हे त्यांनी ओळखले होते. समाजाच्या सर्वांगीण विकासाची गुरूकिल्ली म्हणजे शिक्षण होय. म्हणुनच त्यांनी बहुजन समाजातील गोर-गरीब विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासाठी 'श्रध्दानंद' छात्रालय काढले. या छात्रालयास संत गाडगेमहाराज भेटी देत असत. यावरून त्या छात्रालयाचे महत्व स्पष्ट होते. चिखलात पाय व पायात काटा, अशी ग्रामीण वाट विद्यार्थ्यांच्या वाट्याला येत असे या समाजातच मान असलेल्या भाऊसाहेबांचा जन्म 27 डिसे. 1898 रोजी अमरावती जिल्हयातील पापड या गावी एका शेतकरी कुटुंबात झाला. भाऊसाहेबांचे इयत्ता 3 री पर्यंतचे शिक्षण पापड या त्यांच्या जन्म गावी झाले. परंतु तेथे 4 था वर्ग नसल्याने त्यांनी कारंजाच्या प्राथमिक शाळेत प्रवेश घेवुन प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केले.

भाऊसाहेबांनी आपले माध्यमिक शिक्षण (कारंजा लाड) येथे तर 10 वी चे शिक्षण अमरावतीच्या हिंदु हायस्कुलमधून पूर्ण केले. त्यानंतर पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजमधुन इंटरमिडीएट चे शिक्षण घेवुन उच्च शिक्षणासाठी भाऊसाहेब इंग्लंडला गेले. तेथे त्यांनी वेद वाङ्मयातील धर्माचा उद्गम आणि विकास या विषयामध्ये ऑक्सफोर्ड विद्यापिठातुन 1920 साली डॉक्टरेट ही पदवी संपादन केली.

अस्पृश्यता म्हणजे मानवजातीला लागलेला कलंक असून सामाजिक समतेच्यादृष्टीने तो अत्यंत हानिकारक भाव होता. स्पृश्य समाज - अस्पृश्यांना स्पर्श करत नसे. अस्पृश्यांना बाहेर रहावे लागत असे. दारिद्रयातच त्यांचा जन्म होई व त्यातच त्यांचा अंत. गावातुन सकाळी व संध्याकाळी अस्पृश्यांना फिरण्यास मज्जाव होता. गळयात मडके व कमरेला खराटा बांधुन दुपारच्या वेळीच त्यांना गावात यायास परवानगी होती. सवर्णांची सेवा करणे एवढेच त्याचे कर्तव्य होते. विद्यार्जनाचा अधिकार त्यांना नव्हता हा समाज अंधकारात पिचत पडलेला होता. सर्व बाजुनी उपेक्षित जीवन त्यांना जगावे लागत होते.

अशा अस्पृश्य वर्गातील लोकांचे अज्ञान, निरक्षरता, दारिद्रय दुर करण्यासाठी व त्याची गुलामगिरीतून मुक्तता करण्याचे कार्य भाऊसाहेबांनी हाती घेतले. अस्पृश्यता निवारण्यासाठी त्यांना संघटीत करणे त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणने, त्यांच्या समस्यांचे निवारण करणे या करता भाऊसाहेबांनी शिक्षण हे माध्यम निवडले. यासाठी त्यांनी 1932 साली श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. 1940 ला मॉडेल हायस्कूल, मोर्शी येथे सुरू केले. 1948 ला मॉडेल हायस्कूल वर्धा, त्यानंतर शिरजगांव बंड शिवाजी हायस्कूल, संत गाडगेबाबा हायस्कूल मुर्तीजापूर असा त्यांच्या कार्याचा वेग वाढतच गेला. 30 डिसेंबर 1950 रोजी डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांनी शिवाजी लोकविद्यापिठाचे उद्घाटन केले. अशी त्यांनी शिक्षण क्षेत्रात मौलिक कामगिरी केली व ज्ञानाची गंगा खेडोपाडी पोहोचविली.

ग्रामीण विद्यापीठाची कल्पना मांडतांना स्त्री शिक्षणाकडे दुर्लक्ष न करता स्त्री शिक्षणाच्यादृष्टीने अधिक चांगले अभ्यासक्रम राबविण्याबाबत त्यांनी सूचित केले आहे. नर्सिंग होम, कुटूंब कल्याण केंद्र व ग्रामीण भागात दवाखाने चालविणे या दृष्टीने स्त्री शिक्षण देणे आवश्यक आहे. स्त्रियांना, शुद्रांना मनु स्मृतीमध्ये जो हीन दर्जा दिला आहे तो त्यांना मुळीच मान्य नव्हता. म्हणूनच त्यांनी स्त्री शिक्षित होण्यासाठी प्रयत्न केले.

डॉ. पंजाबराव देशमूख हे आंतरजातीय विवाहाचे पुरस्कर्ते होते. त्यांनी स्वत: 26 नोव्हेंबर 1927 साली सोनार कुटूंबातील कु. विमल वैद्य या युवतीशी आंतरजातीय विवाह करून मराठा व सोनार यांचे नातेसंबंध जुळवून आणले.

भाऊसाहेबांनी शिक्षण, शेती, सहकार, अस्पृश्य निर्मुलन, धार्मिक सुधारणा इ. क्षेत्रात अनेक प्रकारचे कार्य केले. ग्रामिण समाज हा अज्ञानी, अशिक्षित, अंधश्रध्दाळू, मागासलेला व परंपरानिष्ठ असल्याने त्यांच्या अवैज्ञानिकता अधिक प्रमाणात असल्यामुळेच हा समाज शिक्षणापासून वंचित राहिलेला आहे. हे त्यांना ज्ञात होते. म्हणून त्यांनी समाज सुधारणा व्यतिरिक्त शैक्षणिक कार्य हाती घेतले.

भारतीय ग्रामिण जनतेचा प्रमुख व्यवसाय हा शेती आहे. ही शेती परंपरागत लागवडीची, मागासलेली असल्याने ग्रामिण लोकांचे जीवनसुध्दा फार मागासलेले होते. तसेच भारतीय शेती ही पुर्णत: निसर्गावर अवलंबून असल्याने पाऊस जास्त प्रमाणात आला की ओला दुष्काळ पडायचा आणि पाऊस कमी आला की कोरडा दुष्काळ या निसर्गाच्या [illegible]मुळे ग्रामिण व्यक्ती फार पिचुन गेलेला होता आणि तो असंघटीत असल्याने त्याच्या समस्या ऐकणारे कैवारी सुध्दा कोणी नव्हते. अशा वेळी भाऊसाहेबांनी शेतकरी वर्गाच्या समस्या शासनासमोर आणण्यासाठी त्यांना संघटित करण्यासाठी 1927 मध्ये महाराष्ट्र केसरी नावाचे वृत्तपत्र सुरू केले. जो शेतकरी वर्ग जमिनदार सावकार महाजन यांच्या कर्जात डुबलेला होता अशा शेतकरी वर्गाना कर्जातून त्याची मुक्तता करणारा कर्ज लवाद कायदा 1933 पारित करण्यात त्याचा फार मोठा वाटा होता. म्हणूनच त्यांना देशाच्या कृषक क्रांतीचे जनक सुध्दा म्हणतात.

डॉ. पंजाबराव देशमुख हे देशाचे कृषीमंत्री असतांना देशातील शेतकऱ्यांना आधुनिक शेती तंत्राचे ज्ञान अवगत व्हावे. त्यांची लागवडीची माहिती प्राप्त व्हावी या उद्देशातून त्यांनी दिल्ली येथे 1959-60 साली जागतीक कृषी प्रदर्शनाचे आयोजन केले. यामागे देशातील शेतकऱ्यांच्या शेती लागवडीमध्ये सुधारणा व्हावी हाच त्यांचा प्रमुख उद्देश होता [illegible] असे निर्देशनास येते की, डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी देशाच्या प्रमुख आर्थिक कणा असलेल्या कृषी या घटकाचा वि[illegible] करण्यासाठी बहुमूल्य असे योगदान दिले. त्यांना हे पूर्णपणे ज्ञात होते की जो पर्यंत शेतकरी वर्ग शिक्षित होत नाही तो पर्यंत शेती करण्याची परंपरागत पध्दत बदलत नाही तोपर्यंत शेतीचा विकास होणे शक्य नाही. म्हणून शेतीच्या विकासाकरता शेतकरी वर्गाला संघटीत करण्यासाठी 1927 साली शेतकरी संघाची स्थापना केली व 1955 साली भारत कृषक समाजाची स्थापना केली.

बहु आयामी व्यक्तीमत्वाचे धनी असलेल्या भाऊसाहेबांची समाजसेवा, राजकारण, शिक्षण जातीभेद, धर्मभेद निर्मुलनातील त्यांचे योगदान अत्यंत मौल्यवान आहे. भाऊसाहेबांनी अस्पृश्यता, चातुर्वर्ण, जातीभेद यांना कठोर विरोध केला होता आणि स्वतंत्र न्याय, समता या मानवी मुल्यांचा स्विकार केलेला होता. या विचाराचा स्विकार आधुनिक समाजाने केल्यास भारतीय समाजात अस्पृश्यता जातीभेद दुर होऊन समताधिष्टित समाज निर्माण होईल.

संदर्भ सूची :

1. मालोकर सुदाम, सुधाकर राव : भाऊसाहेब डॉ. पंजाबराव देशमुख - जिवन व कार्यखंड I व II
2. मा[illegible]ड सुधाकर : एक भारतीय जिनियस - लोकनेता डॉ. पंजाबराव देशमुख
3. [illegible]निया एम. एम. : भारतातील समाजसुधारक
4. को. एम. स्वामी : महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, संत साहित्यीक आणि थोर भारतीय विचारवंत
5. प्रा. वड सुधाम : पंजाबराव देशमुख आदरांजली
6. कडव रघुनाथ : भारत कृषक भूषण भाऊसाहेब डॉ. पंजाबराव देशमुख 1986
7. डॉ. पंजाबराव देशमुख गौरव ग्रंथ : महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

2017-18 2017-18

महाराष्ट्र शासन

Govt. Vidharbha Institute of Science & Humanities, Amravati.

ICSSR Govt. of India Sponsored One Day Interdisciplinary National Conference

7th October 2017

VIDARBHA AFTER INDEPENDENCE

स्वातंत्र्योत्तर विदर्भाची वाटचाल

A.N. Gawande

PROCEEDINGS

ISBN NO. 978-93-83810-96-3

Editorial Board

Dr. G. S. Mahadik

Dr. Nalini K. Tembhekar

Dr. S. G. Satbhai

Dr. B. R. Maske

Prof. H. D. Dalavi

Organised by

Department of History,

G.V.I.S.H., Amravati.

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	शोध प्रबंधाचे शीर्षक	लेखक	पृष्ठ क्रमांक
	English Section		
1	Temples in Amravati District in Perspective of Tourism	Dr. Nalini Tembhekar	1
2	Impediments to the Strategy for development of Tourism sector in Vidarbha Region	Hrushikesh Dalavi	4
3	Vicious Cycle: A Crisis for Farmer	Dr. Vinod M. Gawande	7
4	Problem of Naxalism in Vidarbha	Capt. Dr. Sunil S. Ingale	11
5	Physical Profile of Vidarbha	Dr. N. V. Charthad Dr. Vaishali Deshmukh Dr. S.S. Khandar	14
6	Vidarbha and Tourism	Prof. J. R. Virulkar	22
7	Impact of Women Movement in Vidarbh Region after Independence on Todays Status of women	Anjali R. Wath	26
8	Sant Gadgebaba & His Social Reformation	Asst. Prof. A. N. Gawande	29
9	Incredible of Vidarbha : Tadoba Andhari Tiger Reserve (TATR)	Dr. Sheetal R. Kadam	32
10	Analytical Study of the Solution of the Problem of Naxalism in India	Dr. Umesh S. Aswar	35
11	Dalit Movement	Nitesh Wasudevrao Gulsundare	38
12	Ecological Alienation in the history of Tribal Areas of India – A Special Reference to the Melghat Area of Maharashtra	Dr. K.B. Nayak	40
13	Post Independent Vidarbha : Loksabha elections and elected women candidates	Rohini Gaidhane	44
	मराठी विभाग		
१	लोणार पर्यटन स्थळांचा अभ्यास	डॉ. जी. एस. महाडीक	१
२	बौद्ध धर्म दीक्षा समारंभ व पश्चिम विदर्भाचा सहभाग	डॉ. बी. आर. मस्के	३
३	स्वतंत्र विदर्भाची चळवळ व लोकनायक बापूजी अणे (१९५४ ते १९६८)	डॉ. शिला उमाळे (चापले)	६
४	विदर्भ आंदोलन : एक अध्ययन	डॉ. के. एच. वासनिक	८

Sant Gadgebaba & His Social Reformation

Asst. Prof. A. N. Gawande
Smt. K. G. M. Mv. Daryapur, Dist. Amravati (M.S.), Mob. 9527971701

Sant Gadgebaba isknown as a famous social reformer who was born in western Vidarbha region of Maharashtra state of India. His social life had been started from his native place named Shendgaon in the district of Amravati. He established many charitable institutions which stands for shelter to numberless people and orphans even today. He did not go in any school or college for education but his experience in his own life had taught him whatkind of society was then. On observing the wrong traditions which were carried out of superstition in the society he was shocked much. Instantly he realised that there was intense need of education and learning among the people as all of them were living in ignorance. His own relative was the victim of money lender as the land was mortgaged for some money. The cheaters in the society were deceiving to illiterate and ignorant people. There was no trace of learning and education at that time. The people were in their routine life facing the hardships notknowing what was going on. So gadgebaba appealed to the people to awake and to educate themselves and their children to bring out reformation in their life. Being illiterate he could understand the importance of education and he directed the people in the same way. He showed the way to the people and enlightened their hearts for education.

Gadgebaba waskind hearted one from his childhood. In the early stage of his life he realised that the society was under many misconceptions and the people were living in darkness. The people were completely ignorant about wrong traditional rituals, blind belief, deceiving money lending and other mal practices which were very harmful to the healthy growth of the society. At that time he very strongly resolved not to live at his native place or at any one place but to wander form place to place and to awake enlighten and orient the people. From that moment selfless service to society has become the motto of his life and he worked throughout his life for that cause. Beingkind by heart he felt very sorry for the poverty of the people. Almost all the society was related with the work of farming and agriculture. This farming and agriculture was the main profession and life earning source of the people at that time. Dr. Babasaheb Ambedkar and Sant Gadgebaba were contemporary and they discussed the current issues and problems of the then society which were like harmful disease deteriorating the health of the society. Gadgebaba was benevolent and religious by his mind from his childhood. He used to help his mother in her house work whatever that work might be. His growing mind caught sight of bad traditions and customs which were carried by the cheater in the society. Then he strongly turned his mind towards reformation. He thought that the method of narration was the best one to aware the people. By this narrative method he used to tell the people what to do and what not to do. Throughout his life Gadgebaba guided the society about to avoid animalkilling, dowry system, casticism, untouchability and cleanliness. The present Prime Minister of India honourable shri. Narendva Modi raised the issue of cleanliness movement "swaccha Bharat Abhiyan" throughout India. But Sant Gadgebaba in his life volunteerily started this movement. He used to sweep and clean the place wherever he went and then guided the people. He did not only tell the people the importance of cleanlines but he himself cleaned the area where he went and told the people the importance cleanliness and how it is related with the health of the people. Gadgebaba used very simple and easy language which straightly touched the heart of the people. Though he was not educated and away from any formal learning yet his reformative language

impressed the masses and the people followed him. He himself did the work and then importance which influenced the people to great extent. The people never found such a ground level social teacher and guide who permanently made mark on their minds to bring out change and reformation in their life style. He very cleverly understood the weakness of the society and strongly attacked it. He guided the people by narrative method and he used to ask the questions to the people and get answer of it by them. His general and day to day touching language among the people impressed them and the people voluntarily responded him in the same way. He wandered throughout Maharashtra spreading his message among the people. He told the people not to steal, not to be in debt and live pleasurable life, not to drink wine and not tokill any animal before any God. He made the people to realise the reasons of backwardness of their life, "Gopala Gopala Deoki Nandan Gopala" was his famous. Song which was recited when he used to guide them. Wherever he went he used to clean and sweep the place and area at day times and at night nearly 9. 00 pm. he would start his narrative type of guidancekirtan. And then the people used to gather to listen and hear him. He adopted this method of narration throughout his life to aware the people. In the beginning very few people listened him but later on his fame was spread and the people crowded towards him to hear his narration. The main topic of his programme was humanism and service of the society.

Gadgebaba told the people to awake from blind belief and not to discriminate among ourselves. We are all the children of one god and then we should not differentiate one another's. All the people are one and the same no one is superior or inferior. All are equal. We have to treat everyone with the feeling of equality. We have to adopt the humanitarian view while living in this society. The Indian society was divided in large number of castes. And this caste system in our country is one hurdle to unite all the people. So He told the people to eradicate this caste system and create a united society. He tried to aware all the illiterate, the poor, the distressed and all others how to livekeeping in mind the practical view of life. He pointed out the truth of the society with its faults and pointed out the solution on it. The distressed people found relief and solution to their difficulties whenever they heard the speeches of Gadgebaba.

Gadgebaba very severely criticised the dowry system which was spread in the society due to selfish nature of man. He was against this dowry on the occasion of marriage ceremony. He requested the people that they should not spend money on marriage occasion. Instead he suggested them to arrange the marriage with very less expenses so that both the parties would not be in debt. He was against the artificial show or pomp of witness on the occasion of marriage ceremony.

In the same way the people were superstitious in their day to day life. They followed the wrong traditions which drew them towards darkness. The people war blind for their religion and its rituals. They used to offer the meat bykilling the animals to God to satisfy him and to get blessing from God. He very strongly opposed this brutalkilling of animal before the God in the temple. He criticised that tradition ofkilling the dumb animal. It was completely inhuman activity conducted out of misunderstanding that by offeringkilling animal to God would by happy and bless the man. He worked in almost all the fields of human being relating to welfare of man. He wandered many places to clean the places and also to clean the minds of the people from anykind of misunderstanding. He appealed to the people to clean the place where they were living. He himself used to sweep the place wherever he went. He told the people there was no any kind of shame if they work for clearing the area. Because the dirty place is the source of diseases,

Dirtiness causes the pollution and this pollution creates many diseases. The people were ignorant about this effect of the dirtiness.

Gadgebaba pointed out that all the people are the children of one God and so untouchability is in human. He used very simple language to realise them that all people are equal. Further he said that the qualities of the people are the same. So we should not differentiate one another. It is against humanity. He stressed this humanitarian view wherever he found any point to reform the people he very earnestly told them. He did not only tell the people to reform but himself adopted those ways and principles of humanity. He went to many places of Maharashtra to bring out reformation in the life of the people. He established charitable institutions of many places like Pandharpur, Nashik, Tryambakeshwar and Alandi and at many other places. His intention was to serve the people because service to man is service to God.

References :

1. G. N. Dandekar (2009) : Shree Gadge Maharaj
2. http://en. wikipedia. org/wiki/sant_gadgebaba
3. Sant Gadgebaba : Ashok Patil (Marathi)
4. Tochi Sadhu Olakhava : Manvtavadi Yugpurush – Sant Gadgebaba (Marathi) Girijakir
5. Sant Gadgebaba : Vijaya Patil (Marathi)
6. Adhunik Sant Gadgebaba : Dr. Lila Dikshit
7. Samtasurya Gadgebaba : Principal R. T. Bhagat

2017-18. conference

विद्यापीठ अनुदान आयोग दिल्ली

एक दिवसीय राष्ट्रीय परिषद

दि. १८/०९/२०१७

नव्वदोत्तरी मराठी कविता

NMK-2017

NANDED

आयोजक

मराठी विभाग

श्री शारदा भवन एज्युकेशन सोसायटीचे

यशवंत महाविद्यालय, नांदेड

- The Best College Award by SRTMU, Nanded
- College with Potential for Excellence (status awarded by U.G.C)
- NAAC Reaccredited 'A' GRADE (IIIrd Cycle 2016) with 3.29 CGPA
- An ISO 9001:2008 Certified College & DST-FIST Sponsored College

www. ymnanded.in

संपादक

डॉ. संगीता घुगे

डॉ. शंकर विभुते

३६. 'मराठवाड्यातील नव्वदोत्तरी कवितेतील ग्राम संस्कृतीचे चिंतन एक अभ्यास' - प्रा.डॉ. मंजुषा वि. भटकर १८३
३७. नव्वदोत्तरी मराठी कवितेवर पडलेला जागतिकीकरणाचा प्रभाव - डॉ. विजया खामनकर १८६
३८. जागतिकीकरण आणि मराठी महानगरीय कविता - प्रा. डॉ. रामकिशन दहिफळे १८८
३९. बांडा हंगाम मधील शेतकऱ्यांच्या हालअपेष्टा - प्रा. मधुकर जाधव १९३
४०. नव्वदोत्तर मराठी कविता : राजकारण व सत्ताकारणाची प्रखर भाष्यकार - प्रा.डॉ.अजय वसंतराव गव्हाणे १९६
४१. २००० नंतरच्या कालखंडातील ऊर्जावान कवी : अक्षय घोरपडे - प्रा.डॉ. विजयेंद्र विश्वनाथ पाटील १९९
४२. गावशिवाराचा वास्तव जीवनपट : गावशिव - प्रा.प्रशांत भंडे २०२
४३. मागर जीवन व्यक्त करणारी अशोक कोतवालांची कविता - प्रा. संभाजी बाबाराव सावंत २०५
४४. १९९० नंतरच्या कवितेतील स्त्रियांचे भावविश्व - डॉ. दीपक सुभाषराव सूर्यवंशी २०७
४५. नव्वदोत्तरी मराठी कवितेत आलेले लोकप्रशासनाचे चित्रण - प्रा.डॉ. मिरा विठ्ठलराव फड २०९
४६. नव्वदोत्तरी मराठी कवितेतील दलित जाणिवा - डॉ. अनिल व्यंकटराव मुंढे २११
४७. झेपावणाऱ्या पंखातून चित्रित झालेल्या विद्रोही कविता - डॉ. सविता अशोक व्हटकर २१४
४८. काव्यात शास्त्रीय संगीताचे स्थान (इ.स.१९९० च्या व नंतरच्या चालींचा आढावा) - प्रा.सौ.संगीता रमाकांत घाटी २१९
४९. अशोक कौतिक कोळी यांच्या गावकडच्या कविता - प्रा. डॉ. ज्ञानदेव राऊत २२१
५०. नव्वोदत्तरी मराठी कविता - प्रा.डॉ.लक्ष्मण वाघमारे २२४
५१. प्रकाशवाटा काव्यसंग्रहातील जाणिवा... - प्रा.डॉ. जयद्रथ जाधव २२७
५२. 'आदिवासींच्या लिलावाचा प्रजासत्ताक देश' या काव्यसंग्रहातील गुलामीचे चित्रण - प्रा. एस. जी. खुपसे २३१
५३. शंकर वाडेवाले यांच्या कवितेतील बदलते ग्रामवास्तव - प्रा. डॉ. सूर्यप्रकाश वैजनाथराव जाधव २३४
५४. नव्वदोत्तरी आंबेडकरवादी कवितेतील सार्वत्रिक विषमता व क्रांतिसन्मुखतेची जाणीव - प्रा. डॉ. भास्कर विठ्ठलराव मस्याडे २३७
५५. दया पवार यांच्या कवितेतील स्त्रीदर्शन - प्रा.डॉ. एस.बी. शिंदे २४१
५६. १९९० नंतरची भालेरावांची विद्रोही कविता - डॉ. सौ. जयदेवी पवार २४४
५७. नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कविता - डॉ. चंद्रकांत शेरखाने २४८
५८. कवी विठ्ठल वाघ यांच्या 'खापराचे दिवे' या कवितेतील समाजवास्तव आणि प्रतिमाविश्व - प्रा.नरेंद्र जनार्दन पाखरे २५२
५९. जीवन संघर्षाचा शोध घेणारी कविता : 'माय आणि हुंदके' - प्रा. नारायण शिवशेट्टे २५६
६०. ''नव्वदोत्तरी मराठी स्त्रीवादी कविता'' - उज्वला रुपचंद राजगुडे २६२
६१. 'स्व' जाणिवेची कविता - डॉ. मारोती कोल्हे २६५
६२. 'बळीवंत' म्हणजे शेतकऱ्यांच्या दु:खाची गाथा - प्रा. संगीता मुंडे २७०
६३. १९९० नंतरची इंद्रजित भालेराव यांची कविता - प्रा. डॉ. संजय जगताप २७३
६४. उत्कट भावनांचा आविष्कार - पाथेय - प्रा. लालबा चां. दुमटकर २७८
६५. अनुराधा पाटील यांच्या कवितेतील स्त्रीवादी जाणीवेचे स्वरुप प्रा. मामदेव वाघमारे २८२
६६. समकालीन वास्तव,जागतिकीकरण आणि नव्वदोत्तरी मराठी कविता - माधव हैबतकर २८५
६७. नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कवितेतील कृषी वास्तव - प्रा. रवींद्र दे. डाखोरे २८९
६८. 'मारेकरी जेव्हा मातीला येतात' मधील नवजाणिवा - डॉ.लहू दिगंबर वाघमारे २९२
६९. नवदोत्तरी मराठी कवयित्रींच्या कवितेतील जागतिकीकरणाचे चित्रण - प्रा.डॉ. ममता इंगोले (महाले) २९८
७०. अस्वस्थ काळाच्या वेदना व्यक्त करणारा कवी : फ. म. शहाजिंदे - प्रा. मुलवाणी मैजोद्दीन मैनोद्दीन ३०५
७१. नव्वदोत्तर ग्रामीण कवितेतील बदलते सामाजिक जीवन : एक दृष्टिक्षेप - प्रा.डॉ.आर.डब्ल्यू. नवघडे ३१०
७२. 'सीताराम मास्तरचं अगतिकीकरण' - अरुण काळे (कवितासंग्रह : नंतर आलेले लोक) - प्रा.डॉ. यशपाल भिंगे ३१६
७३. नव्वदोत्तरी मराठी महानगरीय कविता - प्रा. कविता पाटील ३१८
७४. नव्वदोत्तरी मराठी कविता आणि बदलते सामाजिक संदर्भ - प्रा. डॉ. हरिदास देविदास आखरे ३२०

शेतक-यांच्या दुखाःचा हुंकार कल्पना दुधाळ या कवयित्री यांनी 'सिझर कर म्हणते माती' या काव्यसंग्रहातून अति प्रभावीपणे मांडली आहे. नव्या अर्थव्यवस्थेतील नफेखोरीचा खरा चेहरा उघड करताना त्याची कणसांचे मरणोत्सव ही कविता एक वेगळा भावार्थ मांडतांना म्हणते की–

''धान्यापासून गधार्क निर्मितीची चर्चा
घुमत राहते... रानभर...मनभर...
अनुवादाच्या उसन्या सावलीत...
ग्लोबल एरिया नेटवर्कमध्ये
मी मात्र कव्हरेज क्षेत्राच्याबाहेर''[३]

लोकनाथ यशवंतानी नेहमीच माणसाला आपल्या कवितेचा केंद्रबिंदू स्थानी ठेवलेले आहे. तिस-या पिढीतील लोकनाथ महत्वपूर्ण कवी आहेत. सामाजिक आशयाची बांधिलकीशी, नाते सांगणारी त्यांची कविता स्वदुखःच्या संवेदनशीलतेची किनार क... म्यानला जागतिकीकरणाच्या या फे-यामधून मोकळा करण्याचा आशावदी दृष्टीकोणही दर्शविताना दिसते. त्यांच्या पुन्हा चाल करू ! या कवितासंग्रहातील 'कोंडमारा ' ही कविता संवादी होताना सांगते की,

'प्रगतीच्या भाकरी मागे
खेड्यातून शहरात आलोय
अस्पृष्यता नाहीशी होणा-या मोबदल्यात
आम्ही झोपडपट्ट्या पदराचत घेतल्या
ही जागतिकीकरणाची कुठली गलिच्छ पद्धत?
माणसं उंदरासारखी एकमेकांवरून धावताहेत'

–कोंडमारा पृ. २८

इंद्रजित भालेराव यांनी जागतिकीकरणातील शेती माती व त्यासंबधीचे सर्व प्रश्न दुःख, कष्ट व हालअपेष्टा आप... 'पिकपाणी' या काव्यसंग्रहातून रेखाटल्या आहेत. वैचारिकता हा भालेरावांचा लेखन स्थायीभाव सातत्याने राहिला आहे. त्या... शेतकरी बापाची दैन्यावस्था 'माझा शेतकरी बाप' ही कविता खूप मोठी अभिव्यक्ती साकारणारी आहे.

''शेतामधी माझी खोप
तिले बोराटीची झाप
तिथे राबतो कष्टतो माझा शेतकरी बाप
कष्ट सारे त्याच्या माथी
दुस-याच्या हाती माप''

समारोप–

आम्ही काबाडाचे धनी १९९२ हे त्यांचे दिकाव्य म्हणजे शेतकरी जीवनाच्या घालमेलीचा व मेहनतीचा धगध... अग्निकुंडच आहे. अभावग्रस्तता रेखाटताना त्यांचा स्वर हा कणव भावनेचा आधार घेताना दिसतो. कुळंबिणीची कहाणी मधून १९९८ ही कविता म्हणजे ग्रामीण स्त्रीचे अतिव दुःख, वेदना सांगणारा एक महत्वाचा परामर्श आहे. स्त्रीच्या पदरी येणारे हला... जीवनमान व तिच्या वेदनेचा स्वर त्यामध्ये प्रकटताना दिसतो.

 ISBN : 978-81-923487-5-9

नव्वदोत्तरी मराठी कविता आणि बदलते सामाजिक संदर्भ

प्रा. डॉ. हरिदास देविदास आखरे
सहायक प्राध्यापक
श्रीमती कोकिळाबाई गांवडे महिला महा. दर्यापूर,
जि. अमरावती

सारांश–

यांत्रिकीकरणाच्या आक्रमणामुळे, जागतिकीकरणाच्या आग्रहामुळे व औद्योगीकरणाच्या अट्टाहासामुळे एकूणच भारती समाजातील कृषी संस्कृती प्रभावित झाली आहे. कृषी संस्कृतीमधील महत्त्वाचा घटक शेतकरी व त्याच्याशी निगडीत सर्व घट अतिशय झपाट्याने हे बदल स्विकारत आहेत. होणारा बदल हा आपल्या जीवन जाणिवांना हरवून बसलेला आहे. याचेही भा यासंबंधीत घटकांना राहिलेले नाही, अशी परिस्थिती या वातावरणात निर्माण होवून प्रत्येकाला आपल्या जगण्याच्या धडपडीत बसलेली सामाजिक जीवन मूल्यव्यवस्था व त्यांच्या जीवनसंघर्षाने निर्माण होणारे बंड १९९० नंतरच्या कवितेने रेखाटण्याचा जो प्रयत्न केला आहे तो अतिशय महत्वाचा आहे. त्यामुळे ही कविता समकालीन तर आहेच सोबतच बदलत्या काळाचे स्पष्ट प्रतिबिंब त्यामध्ये पडलेले दिसते. त्यामध्ये वास्तवता व आशयसंपन्नता प्रकर्षाने जाणवते. ना.धो. महानोरांनी पानझड,(१९९७), तिची कहाणी, (२००१) आणि गंगा वाहू दे निर्मळ (२००७) या काव्यसंग्रहातून शेतक-यांचे दुःख नेमक्या शब्दात मांडलेले आहे. प्रकाश होळकरांचा कोरडे नक्षत्र हा काव्यसंग्रह(१९९७) यामधून त्यांनी दुष्काळाच्या व्यथा वेदना मांडण्याचा नेमका प्रयत्न केला आहे. कवी उत्तम कांबळे यांनीही जागतिकीकरणाच्या यावाढत्या जंगलाचा नेमका परामर्श आपल्या कवितेतून घेतलेला आहे. सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक स्तरावर त्याचा परिणाम आजही भयंकर आहे. त्याची कृषीसंस्कृतीची परिभाषा आज अधिक वेगळेपणा व दूरगामित्व प्रकट करताना दिसते.

''शेतीच्या काळजावरील
असंख्य भेगांवर अश्रू गाळत
बांधावरून फिरणारी माझी कविता
जागतिकीकरणाच्या लाटेत
हातातून निसटणारी सबसिडी
गच्च पकडण्याचा प्रयत्न करीत होती''[1] (जागतिकीकरणात माझी कविता पृ. ८८)

नारायण कुलकर्णी (कवठेकर) व उत्तम कोळेगावकर यांनी शेतक-यांचे दुःख, शोषण, फसवणूक आणि वाताहत तसेच शेतकरी जीवनमानाच्या पातळीवर भावनिक व मानसिक संघर्ष रेखाटला आहे.

प्रस्तावना–

नव्वदोत्तर साहित्यातील (खाऊजा) ही संकल्पना एक विशेष अशी आहे की, दुस-या महायुद्धानंतर जगामध्ये ज्या महत्वपूर्ण उलथापालथी झाल्या त्याचा दुरगामी परिणाम सर्वत्र आजही जाणवत आहे. संक्रमण कालखंडातील घडामोडींना सोबत घेऊन कवी लिहितांना दिसतात. या संकल्पनेविषयी मंगेश काळे हे नवोदित कवी लिहितात की, नव्वोदत्तरी कविता ही संकल्पना केवळ दशकांचा आधार घेतलेली संकल्पना नाही तर, ती एक वेगळ्या कालखंडाचे जीवनमान, तापमान व ऊर्जा दाखविणारी कविता आहे. जागतिकीकरणाच्या कोलाहलातून,घडामोडीतून, बदलातून जन्माला आलेली आहे. तिला एक स्वतःचा चेहरा आहे. भाषा आहे, म्हणून ती साठोत्तरीच्या धर्तीवर आलेली नाही.[2]

 ISBN 978-81-923487-5-9

पेरा(२००२) आणि टाहो (२००७) या काव्यसंग्रहातून त्यांनी शेतक-याच्या एकूणच जीवनमानावर दुःखद भाष्य केलेले आहे. दिवसागणिक तोट्यात जाणारी शेती न परवडणारी महागाई, झपाट्याने बदलणारे जीवनमान व आधुनिकीकरणाच्या झळा या सगळ्या गोष्टींचा धांडोळा त्यांनी घेतलेला आहे.

नव्वोदत्तरी कवितेच्या प्रत्येक अंगाचा साकल्याने विचार केला, तर त्यामध्ये करूणेचा एक अंतःस्वर ऐकायला येतो जीवनसंघर्षाचे गाणे हा त्या स्थरतील स्थायीभाव आहे. केवळ दुःखच नव्हे तर जीवनजाणीवांचा आशावादी ठेवाही त्यामध्ये प्रकट झालेला आहे. प्रसंगी विद्रोह व बंडाची व संघर्षाची भाषाही ही कविता करते. विठ्ठल वाघ, इंद्रजीत भालेराव नारायण सुमंत, श्रीकांत देशमुख सदानंद देशमुख, जगदीश कदम, अनिल पाटील यासारख्या अनेक मान्यवर कवींनी हा प्रांत अधिक समृद्ध केला आहे.

निष्कर्ष–

१) मानवी जीवनमूल्यांचा होणारा -हास व सामान्या माणसाचे असामान्य दुःख नव्वदोत्तरी कविता व्यक्त करताना आढळते.

२) शेतकरी जीवनातील जीवनसंघर्ष हा मानसिक व भावनिक पातळीवरील संघर्ष आहे.

३) उद्याचा आशावादी विचार नव्वदोत्तरी कवितेने समाजाला दिला आहे.

४) परिवर्तनासोबतच नवनिर्माणाची बिजेही या नव्वदोत्तरी काव्यात आढळतात

५) जीवनाचे वास्तव, बेरोजगारी व कष्टकरी समाजाचे सामाजिक जीवनमान या नव्वदोत्तरी कवितेतून प्रगटते.

संदर्भ ग्रंथ–

१) डॉ. गजानन जाधव- मराठी कविता स्वरूप आणि शोध– अथर्व प्रकाशन जळगांव, प्र. आ. २०११

२) नव्वदोत्तरी मराठी साहित्य आणि समाज संपा. डॉ.कुमार चांदवडकर, प्र. चारुता गोखले प्र. आ. २०१६

३) जागतिकीकरणात मराठी कविता– संपादक उत्तम कांबळे

ISBN : 978-81-923487-5-9

2018-19

ॲट्रॉसिटी
अंमलबजावणीतील यशापयश

डॉ. देवलाल सुखदेवराव आठवले

BOOK PUBLICATIONS • LAXMI BOOK PUBLICATIONS • LAXMI BOOK PUBLICATIONS • LAXMI BOOK PUBLICATIONS

लेखक परिचय

डॉ. देवलाल सुखदेवराव आठवले

(एम. ए (राज्यशास्त्र), नेट, एम. लिब पीएच. डी)

शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्थेतील 'राज्यशास्त्र' विभागातून पदव्युत्तर एम. ए. चे शिक्षण पूर्ण केले. त्यानंतरही पहिल्याच प्रयत्नात नेट परिक्षा उत्तीर्ण केली. संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठाच्या ग्रंथालयशास्त्र विभागातून ग्रंथालय व माहिती शास्त्रात सुवर्ण पदक मिळवले. त्यानंतर 'अट्रॉसिटी ॲक्ट 1989 या कायद्याचे अंमलबजावणीतील यशापयश' या विषयावर संशोधन करून संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठा तर्फे पीएच. डी. पदवी प्राप्त केली.

श्रीमती कोकिळाबाई गावंडे महिला महाविद्यालय, दर्यापूर जि. अमरावती येथे सद्या राज्यशास्त्र विभागात गेल्या 13 वर्षा पासून पदवी व पदव्युत्तर विभागात सहाय्यक प्राध्यापक म्हणून कार्यरत आहे. 5 मे 2016 ला कोलंबो (श्रीलंका) येथे झालेल्या द्वितीय जागतिक महिला परिषदेमध्ये 'भारतातील महिलांचे ॲटॉसिटी ॲक्ट 1989 अंतर्गत सद्यस्थिती' या विषयावर पेपर वाचन केले. याशिवाय अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय, राज्यपातळीवर व विभागीय स्तरावरील परिषदांमध्ये सक्रिय सहभाग नोंदवून पेपर वाचन केले.

शिक्षण, सामाजिक व सांस्कृतिक चळवळीमध्ये नेहमीच सहभाग दिलेला आहे. विशेषबाब म्हणून उत्तर प्रदेशातील चमोली जिल्ह्यातील झालेल्या भूकंपाच्या वेळी मदत व पुनर्वसन कार्यात नेहरू युवा केंद, अमरावती द्वारा पाठविण्यात आलेल्या पथकाचा सक्रिय सदस्य म्हणून सामाजिक जाणिवेतून कार्य केले. डेबु, नागपूर अधिवेशन आणि आसूड या मराठी अभिनेत्यासोबत भूमिका करण्याची संधी मिळाली. लोकमत, देशोन्नती आणि सकाळ या नामवंत वृत्तपत्रामध्ये सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय विश्लेषणात्मक लिखान केले. राष्ट्रीय सेवा योजनेचे कार्यक्रम अधिकारी म्हणून अनेक सामाजिक कार्यात सहभाग राहीला आहे.

ISBN 978-1-387-68430-4

90000

9 781387 684304

Printed by

LAXMI
BOOK PUBLICATION, Solapur
Ph.: 0217-2372010 / +91-9595-359-435
Email.: aplguide2014@gmail.com
aplsr2011@gmail.com
Website.: lbp.world

Published by

Lulu.com
3101, Hillsborough St.
Raleigh, NC 27607,
United States

LAXMI BOOK PUBLICATIONS • LAXMI BOOK PUBLICATIONS • LAXMI BOOK PUBLICATIONS • LAXMI BOOK PUBLICATIONS

2018-19 Book in Chapter

(193)

मानव अधिकार

HUMAN RIGHTS

डॉ.जे.पी.जुकरे

१३	मानवाधिकार आणि भारतीय संविधान	डॉ. ए. डी. जाधव	६९-७६
१४	भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क	प्रा.लालचंद एन.मेश्राम	७७-७८
१५	वयस्क व्यक्ती आणि मानवी हक्क	प्रा. बाळकृष्ण कारू रामटेके	७९-८३
१६	मानवाधिकारांचे मानवी जीवनातील महत्त्व	डॉ. पुरुषोत्तम रा. बांडे	८४-९१
१७	मानवी अधिकार: आव्हाने व उपाय	प्रा. विजय गावंडे	९२-९६
१८	सामाजिक न्याय याकरिता आवश्यक असलेली मानवी हक्काच्या जाहीरनाम्याची मूळ रूपरेषा	प्रा. डॉ. आर. यू. हिरे	९७-१०४
१९	शिक्षण आणि मानव अधिकार	प्रा. डॉ. रमेश खंडारे	१०५-११०
२०	भारतीय संविधान आणि महिलांचे अधिकार	डॉ. लालचंद किसन रामटेके	१११-११९
२१	मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान	प्रा.डॉ प्रभाकर गणपतराव जाधव	१२०-१२९
२२	आदिवासी समाज व मानवाधिकार	प्रा. एस. एस. तायडे	१३०-१३३
२३	मानवी हक्कांचे महत्त्व	प्रा. डॉ. देवलाल स. आठवले	१३४-१३८
२४	दलित महिलांचे मानवी हक्क: एक अभ्यास	प्रा. डॉ. नवनाथ गो. अडकिणे	१३९-१४३
२५	मानवी अधिकारांचे संरक्षण व आयोगाची कार्यपद्धती	डॉ. दयाराम द. मस्के	१४४-१४७

1. Women's security and Human rights:
Domestic and communal violence against women in India

Dr. Shantarm Chavan
Associate Professor and Head
Department of Political Science
Arts, Science and Commerce College Chikhaldara Dist. Amravati.
shantaramchavan1968@gmail.com

Abstract

In India almost half of the total population is female. So, far the success of Indian democracy is concerned both male and female should participate in the democratic institutions of the country. But in the male dominated Indian society, the participation of women in democratic institution is not to the expected level. The problem issues of the people in any country such as education, employment, health and nutrition besides the country's foreign policy, relationships with other countries, issues of war and peace, science and technology, protection of the environment do need a women's angle because they will affect women too, in a particular manner. The Goal should reform religion-based family laws to bring parity between spouses in divorce, matrimonial property, guardianship, and succession. These changes should be introduced as well as through a secular marriage and family law by way of an option. It is recommended that a law on matrimonial property be enacted to entitle women equal share in assets acquired during the period of marriage. Mainly two types of violence are found against women in India that is domestic violence and communal violence. On the one hand, there have been complaints of the misuse of this provision, and the consequent harassment, often incarceration, of many members of the family complained against. 'Women's rights are human rights' has demanded a re-construction of the understanding of human rights as being directed against action and inaction of the state and agents of the state.

Key words-

women's right, violence, human rights, democracy, population, Indian society, laws

The world's largest and fastest growing democracy, India has today emerged a major leader in global. Prof. Barker stated –Democracy is a

२३. मानवी हक्कांचे महत्त्व

प्रा.डॉ.देवलाल सु. आठवले
पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग
श्रीमती कोकीळाबाई गावंडे महिला
महाविद्यालय, दर्यापूर जि.अमरावती
Cell No. – 9881480343
Email – mrdsathawale@gmail.com

मानवी विकासाठी हक्क आणि स्वातंत्र्य अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहेत. ज्याशिवाय मानवाला सर्वांगीण विकास साधता येत नाही. मानवी हक्कांची आवश्यकता स्पष्ट करताना लास्की म्हणतो की, "सामाजिक जीवन जगताना व्यक्तीला स्वत:चा सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी हक्क महत्वाचे आहेत, ज्याशिवाय व्यक्तिविकास संभव नाही." प्रत्येक समाजात मानवाला सामाजिक, आर्थिक, राजकीय सांस्कृतिक अधिकारांसाठी लढा द्यावा लागला आहे. मुळात मानव हा स्वातंत्र्यप्रिय प्राणी आहे. निसर्गत: त्याला काही मानवी हक्क प्राप्त झाले आहेत. लोक म्हणतो, "मानवास निसर्गाकडून जीवन जगण्याचा, स्वातंत्र्याचा, संपत्तीचा अधिकार प्राप्त झाला आहे, तो कोणत्याही सरकारला हिरावून घेता येत नाही." याच संदर्भात रूसो म्हणतो, "मनुष्य स्वतंत्र जन्माला आला पण सर्वत्र तो श्रृंखलात जखडला गेला आहे." रूसोचे हे वाक्य आजच्या काळात तंतोतंत लागू पडते.

अलीकडच्या काळात मानवी हक्क हा विषय जेवढ्या मोठ्या प्रमाणात चर्चिला गेला त्या अगोदर कधीही चर्चिला गेला नाही. दोन महायुध्दे, झारची जुलमी राजवट, नाझी व फॅसीस्टवादाचा उदय यांनी मानवी हक्कांची पायमल्ली मोठ्या प्रमाणात केली. दक्षिण आफ्रिकेतील वर्णभेद, जर्मनीतील वंशभेद, भारतातील जातीभेद, युरोपमधील वर्गभेद, युगोस्लाव्हीया, अफगाणीस्तान, इराक यावरील अमेरिकन आक्रमणे यामुळे मानवी हक्कांपुढे फार मोठे आव्हान उभे राहीले. अंतर्गत शांतता व सुरक्षिततेच्या नावाखाली राष्ट्रे आपल्याच जनतेविरूध्द बळाचा वापर करू लागली. शांतता आणि सुव्यवस्थेला धोका निर्माण करणाऱ्याविरूध्द शस्त्रास्त्रांचा वापर करण्यात आला, ज्यात अनेक निरपराध, शांतताप्रिय जनता मारल्या गेली आणि आजची परिस्थिती यापेक्षा काही वेगळी नाही.

मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहीरनामा :

संयुक्त राष्ट्र संघाकडून दिनांक 24 ऑक्टोबर 1945 रोजी स्वीकारण्यात आलेल्या संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सनदेच्या प्रस्तावनेत मानी हक्कांचा स्वीकार केलेला आहे. प्रस्तावनेत म्हटले आहे की, "मानवी संयुक्त राष्ट्र संघाची जनता हे मतांशी असून विश्वास करतो की, सर्व व्यक्तीस समान मुलभूत मानवी अधिकार आहेत. सर्व स्त्रिया व पुरूष, लहान किंवा मोठे राष्ट्र यांना समान अधिकार असतील." दिनांक 10 डिसेंबर 1948 रोजी मानवी हक्कांच्या नैतिक जाहीरनाम्यात मान्यता देवून स्वीकारण्यात आला. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सनदेच्या या

नाम्यात आणि अन्य सहा कलमांमध्ये मानवी हक्कांचा उल्लेख आहे. ... व्यक्त झालेला मानवी हक्कांचा आशय, हा जाहिरनामा विस्तारित स्वरूपात ... कलमातंर्गत संयुक्त राष्ट्राच्या आमसभेने दिनांक 10 डिसेंबर 1948 रोजी अठ्ठेचाळीस विरूध्द शुन्य अशा मतदानाने जाहीरनामा स्विकारला. या जाहिरनाम्याची सुरूवात एका छोट्याशा उद्देशपत्रिकेने होते. मानवी हक्कांचा जाहीरनामा दुसऱ्या महायुध्दाच्या कटू अनुभवातून उदयास आलेला होता, ज्यात जागतीक मानवी प्राण्याच्या हक्कांचा उल्लेख करण्यात आला. ह्या जाहीरनाम्यात एकुण तीस कलमे समाविष्ट करण्यात आली आहेत. यात हक्काविषयी समान तत्वे, वैयक्तिक हक्क, कायदेविषयक हक्क, आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्क तसेच इतर तरतुदी समाविष्ट करण्यात आलेल्या आहेत. जगाच्या सर्व भागातील माणसांना हे हक्क उपभोगायला मिळाले पाहिजे, असे म्हटले आहे. हा जगातील लोकांच्या आणि राष्ट्रांच्या उपलब्धीचा सामान्य मापदंड आहे असे जाहीरनाम्यात म्हटले आहे.

आज जगातील बहुतांश राष्ट्रांनी मानवी हक्कांच्या वैश्विक जाहीरनाम्यावर स्वाक्षऱ्या करून त्यास मान्यता दर्शविली आहे. परंतु स्वाक्षऱ्या करणाऱ्या राष्ट्रांना तो बंधनकारक राहील असे जाहीरनाम्यात कोठेही म्हटले नाही. या जाहीरनाम्याच्या नैतिक प्रभाव प्रत्येक राष्ट्राच्या राज्यकर्त्यांवर पडला आहे आणि जवळपास सर्वच राष्ट्रांनी मानवी हक्कास मूलभूत अधिकाराच्या रूपाने आपल्या देशाच्या संविधानात स्थान दिले आहे.

भारतात मानवी हक्क आयोगाची स्थापना आणि घटनेतील तरतूद :

भारतात मानवी हक्कास संरक्षण देण्यासाठी राष्ट्रीय पातळीवर राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाची स्थापना करण्यात आली, तर राज्य मानवी हक्क आयोग स्थापन करण्यात आले आहेत. शिवाय मानवी अधिकार कोर्टाचीही स्थापना करण्यात आली आहे. राज्यघटनेच्या अंमलबजावणीच्या चौरेचाळीस वर्षानंतर भारतात मानवी अधिकार आयोगासंबंधीचा अध्यादेश राष्ट्रपतीद्वारा दिनांक 28 डिसेंबर 1993 रोजी पारित करण्यात आला, जो मानवी अधिकार संरक्षण अधिनियम 1993 या नावाने ओळखल्या जातो, ज्याची अंमलबजावणी दिनांक 1 मार्च 1994 मध्ये करण्यात आली.

भारताच्या राज्यघटनेचा अभ्यास केला तर असे दिसुन येते की, उद्देशपत्रिकेतच स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुभाव यांचा उल्लेख करण्यात आलेला आहे. मुलभूत अधिकारांत कोणत्याही प्रकारच्या भेदभावाशिवाय समतेचा अधिकार कलम 18 ते 14 नुसार स्विकारण्यात आलेला आहे. व्यक्तीची प्रतिष्ठा अबाधित ठेवण्यासाठी त्यांच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीकोनातून व कोणत्याही प्रकारच्या अन्यायापासून संरक्षण मिळविण्यासाठी स्वातंत्र्यांचा अधिकार कलम 18 ते 22 मध्ये बहाल करण्यात आलेला आहे. शोषण, पिळवणूक, वेठबिगारी व बालमजुरीपासून संरक्षणासाठी शोषण तसेच पिळवणूकीपासून संरक्षणाचा अधिकार देण्यात आला आहे. धार्मिक स्वातंत्र्य अबाधित ठेवण्यासाठी धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार कलम 25 ते 28 मध्ये देण्यात आला. अल्पसंख्याकांच्या हितासाठी आणि शैक्षणिक व सांस्कृतिक अधिकार देण्यात आला आहे. या सर्व अधिकारांच्या रक्षणासाठी घटनात्मक उपाययोजनेचा अधिकार कलम 32 नुसार दिला आहे. शिवाय मार्गदर्शक तत्वांत कलम 38 ते 51 यात समाजकल्याण व व्यक्तिकल्याणांचा तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत. कलम

51 (ग) मध्ये मूलभूत कर्तव्यांचा समावेश करण्यात आला आहे. तसेच कलम 266 नुसार कामगारांना रीट करण्याचा अधिकार दिला आहे. कलम 300 (अ) संपत्तीचे संरक्षण करण्याचा अधिकार देण्यात आलेला आहे. कलम 325 व 326 नुसार सर्व प्रौढ नागरिकांना कोणत्याही प्रकारच्या भेदभावाशिवाय मतदान यादीत नाव समाविष्ट करता येईल व मतदानाचा हक्क बजावण्याचा अधिकार राहील. 9 असे स्पष्ट करण्यात आले आहे.

मानवी हक्कांचे महत्व :

मानवी हक्कांचे महत्व जीवनांच्या सर्वच अंगांतून आहे. मानवी समाजाच्या निर्मितीपासूनच मानवी अधिकारांचे महत्व मान्य करण्यात आले आहे. जीवन जगण्याचा, व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचा, मालमत्तेचा अधिकार मानवाला निर्सगत:च मिळालेला आहे. इतिहास यास साक्ष आहे की, या हक्कांशिवाय मानवाला स्वत:चा विकास साधता आलेला नाही. जेव्हा-जेव्हा या अधिकारांवर मर्यादा, निर्बंध जुलमी राजवटीकडून घालण्यात आले आहेत, तेव्हा-तेव्हा मानवी विकास समाजाचा विकास खुंटलेला आहे व समाजात मानवी अधिकारांसाठी संघर्ष झालेला आहे.

समाजकल्याण व व्यक्तिगत विकासासाठी :

विसाव्या शतकात कल्याणकारी राज्याची संकल्पना स्वीकारण्यात आली. या व्यवस्थेत समाजाच्या अनेक अंगांतून विकास साधण्याचा प्रयत्न केला जातो. राज्य व्यवस्थेकडून सर्व प्रकारच्या तरतुदी केल्या जातात. सर्व प्रकारच्या संधी व्यक्तीला प्राप्त करून दिल्या जातात. समाजातील मागास, दुर्बल घटकांना आर्थिक मदत देऊन त्यांची उन्नती केली जाते. व्यक्तीला सर्व प्रकारच्या सुविधा, हक्क प्राप्त झाले तर विकास आपोआपच होतो. झार, नाझी, फॉसीस्ट राजवटीत नागरिकांचे सर्व अधिकार नाकारण्यात आले होते. खूप मोठे अन्याय व अत्याचार त्या समाजावर, मानवावर झाले. पर्यायाने अंतर्गत संघर्षाला त्यांना तोंड द्यावे लागले. व्यक्तिविकास हा मोकळ्या व स्वच्छ वातावरणातच शक्य आहे. निर्बंध व्यवस्थेत विकास शक्य नाही. म्हणून समाजाच्या विकासाची या व्यक्तीच्या विकासाची नाळ थेट मानवी हक्कांशी संबंधित आहे. कोणत्याही समाजाला मानवी हक्क नाकारून विकास करता आलेला नाही. "प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या इच्छेनुसार व्यवसाय निवडण्याचे, स्थानिक होण्याचे, राजकारणात भाग घेण्याचे तसेच सामाजिक हक्क द्यावेत." ज्यातून व्यक्तीला विकासापर्यंत पोहचता येईल. समाजाच्या, व्यक्तीच्या विकासासाठी मानवी हक्कांची आवश्यकता आहे.

शोषण व पिळवणुकीपासून मुक्तता :

भांडवलवादी देशात पिळवणूक व शोषण तर आहेच, परंतु समाजवादी लोकशाही स्विकारलेल्या राष्ट्रांत देखील हा अन्याय दिसून येतो. उद्योगप्रधान राष्ट्रांत कामगारांना आठ तासापेक्षा जास्त वेळ काम करावेच लागते. तसेच तेथील परिस्थिती कामगारांच्या काम करण्याच्या विपरीत असते. कोणत्याही प्रकारच्या सुविधा उपलब्ध नसतात. निवृत्तीवेतनाची हमी नसते. यापेक्षा वेगळी परिस्थिती समाजवादी लोकशाही राष्ट्रातील नाही. वेठबिगारीची पध्दती आजही आढळून येते. महाराष्ट्राच्या ठाणे जिल्हयात वेठबिगारीचे अनेक प्रकार एकविसाव्या शतकात समोर आले आहेत. दारिद्रयामुळे असंख्य लोकांचे हक्क कसे हिरावले जातात, या बाबतीत नेल्सन मंडेला म्हणतात, "दारिद्रयामुळे जगातील कोटयवधी लोकांना

अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्य सेवा, निकोप पर्यावरण यांसारख्या मूलभूत गरजांपासून वंचित रहावे लागते. म्हणजे त्यांना माणूस म्हणून जगण्याचा हक्कच नाकारला जातो. मानवी हक्कांच्या वैश्विक जाहीरनाम्यात व्यक्त झालेल्या विचारांचा हा घोर पराभव आहे. जगातील विविध पातळीवरील श्रीमंत आणि दारिद्रय यांच्या विभाजनरेषा हेच दर्शवितात. देशादेशांचे उत्तर आणि दक्षिण विभाजन हेच दर्शविते." अशा शोषण व पिळवणुकीपासून मुक्तता मिळविण्यासाठी मानवी हक्क महत्वाचे आहेत.

स्त्री विकासासाठी :

स्त्रियांचे शोषण व पिळवणूक प्राचीन काळापासूनच सर्वच राष्ट्रांत होत आलेली आहे. आजच्या 21 व्या शतकातही यात कोणतीही कमी नाही. उलट त्यात वृध्दी होत आहे. महिलांच्या विरोधात हिंसा किंवा शोषण, केवळ युध्द वा शरणार्थी शिबिरांतच नाही, स्वत:च्या घरात व काम करण्याच्या ठिकाणीही शोषण व पिळवणूक होत आहे. घरगुती हिंसेने आज व्यापक स्वरूप धारण केलेले आहे. यातून त्यांना शारिरीक पीडा व छडवणुकीला सामोरे जावे लागत आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या मानव विकास अहवालामध्ये म्हटले आहे की, "असा एकही समाज नाही की जिथे स्त्रिया सुरक्षित आहेत आणि त्यांना बरोबरीचे स्थान दिल्या जाते. व्यक्तीगत असुरक्षा त्यांचा पिच्छा पालनपोषनापासून ते स्मशानभूमीपर्यंत करते. बालपणापासून ते वृध्दापकाळापर्यंत सतत त्यांच्यावर लिंग आधारावर अन्याय, अत्याचार करण्यात आला. 14 संपूर्ण समाजाच्या महिला व मुलींच्या विरूध्द हिंसा चालु आहे. त्यामुळे समाजाचा विकास खुंटला आहे. लिंगभेदामुळे कोटी महीलांना जीव गमवावा लागला आहे. अमेरीकेत प्रत्येक 10 सेंकदाला एका स्त्रिला तिच्या जवळच्या साथीदारांकडून दुर्व्यवहाराला सामोरे जावे लागते. भारतात प्रत्येक वर्षी पाच हजार स्त्रियांना हुडयांच्या कारणामुळे मारले जाते. भारतात आज महिला सर्वच क्षेत्रात असुरक्षित आहे. भ्रुणहत्या, बालबलात्कार, बालवेश्यावृत्ती यांना सामोरे जावे लागत आहे. महीला व मुलांचा व्यापार आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात वाढल्याचे दिसते. वेश्याव्यवसायासाठी महीलांची सर्रास विक्री होत आहे. या सर्व गोष्टी थांबल्या तरच मानव विकास संभव आहे.

मुलांच्या शैक्षणिक दृष्टीकोनातुन :

मुले ही कोणत्याही समाजाची भवितव्य असतात. त्यांच्या सर्वांगीण विकासाची जबाबदारी त्यांच्या पालकांबरोबरच राष्ट्रांचीही असते. परंतु मुलांच्या बाबतीत समाजाची उदासीनता यावरून दिसून येते की, बालकामगारांची संख्या मोठया प्रमाणात आहे. अनेक विद्यार्थी शिक्षणापासून वंचित आहे. दारिद्रयामुळे कित्येक मुलांना मुलभूत सुविधा तर नाहीच, पण अन्न, वस्त्र अभावी कुपोषणाला सामोरे जावे लागते. लॅटिन अमेरिका, दक्षिण आफ्रीका, पाकिस्तान इत्यादी राष्ट्रासहीत भारतातही कुपोषित बालकांची संख्या कमी नाही. बिहार, उत्तरप्रदेशासहीत महाराष्ट्रातील नंदुरबार जिल्हयात कुपोषित बालकांची संख्या मोठया प्रमाणात आढळते. मुलांचा व्यापार, लैंगिक शोषण, अंधश्रध्देतून जाणारे बळी इत्यादी घटना समाजात सर्रास घटतात. हे सर्व थांबणे गरजेचे आहे. त्यांना त्यांचे जीवन घडविण्यासाठी स[illegible] सुख-सुविधा उपलब्ध करून देण्याची आवश्यकता असून हे मानव अधिकारांच्या माध्यमा[illegible] शक्य आहे.

... Political Science, Manoj Publication, Delhi. P.461
2. Rajiv Tiwari Political Science, Manoj Publication, Delhi. P.471
3. Archna Chaturvedi Political Theory, Commonwealth Publication, Delhi. P.344
4. अरुण रॉय, भारत का राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग, राधा पब्लीकेशन दिल्ली, पृ ४
5. अरुण रॉय, भारत का राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग, राधा पब्लीकेशन दिल्ली, पृ. ८
6. Rajiv Tiwari Political Science, Manoj Publication, Delhi. P.473
7. डॉ.ज.रा.शिंदे, प्रशांत अमृतकार, समकालीन राजकारणातील प्रमुख समस्या, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, पृ.112
8. Biswas Ray, Human Right Gender and Environment, Arise Publisher & Distributor Delhi, p.93
9. Dr.B.T Faida, Indian Policy, Sahitya Bahvan Pub. Agra. P.17
10 Dr.G.Velan Human Rights & Development Issues. The Associated P.1
11 अरुण रॉय, भारत का राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग, राधा पब्लीकेशन दिल्ली, पृ. 16
12 A.S.Kohali, Human Rights & Social Work. Kanishka Pub. Delhi. P.1
13 डॉ.ज.रा.शिंदे, प्रशांत अमृतकार, समकालीन राजकारणातील प्रमुख समस्या, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, पृ.123
14 मासिक, समाजकल्याण, मार्च 2010, नवी दिल्ली, पृ.18
15 Dr.Sitaram Sharma, Perspective on Human Rights in India Agrawal Pub. Jaipur, P.333

२४. दलित महिलांचे मानवी हक्क : एक अभ्यास

प्रा. डॉ. नवनाथ पी. गडकिणे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
कै.बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी
Email id-ngadkine@rediffmail.com
Mob no. ९४२१३००५४२

मानवी हक्क हा जागतिक स्तरावरील एक महत्त्वाचा विषय मानला जातो. सध्या जगामध्ये दहशतवादाने थैमान घातले आहे. त्यामुळे मानवी हक्कांना आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. माणसाला आपले जीवन सुखी, आनंदी, समाधानी, निर्भय बनविण्यासाठी काही हक्क आवश्यक असतात. त्यामध्ये मानवी हक्कांना अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. कारण जगातील कोणतीही व्यक्ती, संघटना किंवा शासन एखाद्या व्यक्तीचे मानवी हक्क हिरावून घेऊ शकत नाही.

संयुक्त राष्ट्राची निर्मिती झाल्यानंतर मानवी हक्कांना विशेष प्राधान्य दिले गेले. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जगामध्ये दहशतवादी कृत्ये ठळकपणे सुरु झाली. दहशतवाद निर्माण करणाऱ्या गुन्हेगारांची धरपड करून त्यांचे हस्तांतरण करण्यात आले. या संदर्भात राष्ट्राराष्ट्रांमध्ये करार होऊ लागले. दहशतवादाविरुद्ध योग्य उपाययोजना करण्याच्या संदर्भात विविध राष्ट्रांनी आपापल्या परराष्ट्र धोरणात प्राधान्य दिले. त्याचबरोबर दहशतवाद्यांचे मानवी हक्क हा मुद्दाही समोर आला. एकंदरीत विचार करता मानवी हक्क हा जागतिक स्तरावर काळजीचा विषय बनला आहे.

भारताच्या दृष्टिकोनातून विचार करता येथे प्राचीन काळापासून अनेक घटकांना मानवी हक्कापासून वंचित रहावे लागले आहे. त्यातच दलित महिलांना प्राचीन काळापासूनच फार हाल-अपेष्टा सहन कराव्या लागल्या आहेत. म्हणून वर्तमानकाळातील दलित महिलांचे मानवी हक्क हा विषय या पेपरचा मुख्य विषय आहे.

मानवी हक्कांचा अर्थ

दलित महिलांचे मानवी हक्क यावर काही लिहण्या आगोदर मानवी हक्क म्हणजे काय पाहणे गरजेचे आहे. वेगवेगळ्या काळात वेगवेगळ्या विचारवंतांनी मानवी हक्कांसंबधी वेगवेगळ्या व्याख्या केलेल्या आहेत. त्यापैकी काही महत्त्वपूर्ण व्याख्या मी तुमच्यासमोर ठेवतो ज्यातून मानवी हक्कांचा अर्थ स्पष्ट होण्यास मदत होईल.

हेन्री डेव्हिड थारो या विचारवंताने त्याच्या सिव्हिल डिसओबिडियन्स या ग्रंथामध्ये मानव अधिकार ही संज्ञा सर्वप्रथम वापरली. मानवी हक्कांचा विचार युरोप खंडात सर्वप्रथम सुरु झाला. इंग्लंडमधील जॉन राजाने त्यावेळच्या प्रथा, संकेत, नियम धडकावून लावले होते. त्यावेळी

2019-20

chapter in books

Dr. U.P. Nalhe Festschrift Volume

GLOBAL TRENDS IN INNOVATIVE LIBRARIANSHIP :

RESHAPING THE ACADEMIC AND PUBLIC LIBRARIES

Editors-In-Chief
Dr. D. R. Deshpande

Associate Editors-in-Chief
Mr. Ravindra Mendhe

Editors

Dr. Nitin Kude
Dr. Anil A. Bhoyar
Dr. Jugal E. Maldhure
Dr. Milind Ghangare
Mrs. B. Dhanalakshmi
Dr. Parwati Shirke
Dr. Sudhir Astunkar
Dr. Sandip S. Desai
Dr. Suraj Madavi
Dr. Anand Mandit Malayaj
Dr. Rashmi Bakane

991) Trends &
gests.org/1992-
n be Required to
accessed at
Information studies
an. Retrieved from
orrelation Between
Libraries 72, no. 4:
dpress - librarian/
ter of martphone
w Research Center,
escence: Riches-to-
raries 42, no. 9/10
laistric/the-role-of-
cp (20)
Value," Library
ntury
ibraries. Retrieved
cy-is-changing-the-
ccessed at
i-in- 8-and-

PLAGIARISM AND AWARENESS IN ACADEMIC INSTITUTIONS

1. Shubhangi P. Ingole
Librarian
Smt. Kokilabai Gawande Mahila Mahavidyalaya,
Daryapur. Dist. Amravati

2. Dr. Vaishali P. Gudadhe (Choukhande)
Professor & Head,
Department of Library & Information Science,
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Abstract:

The authors tried to highlight the issues of plagiarism and awareness in academic institutions. Types of plagiarism concepts and academic integrity with few examples from abroad institutions were also highlighted, which students or research scholars try to adopt while writing the research papers. The students in the academic institutions should be guided with the appropriate channels of learning or creating awareness in their institutions.

Keywords : Plagiarism, Academic Institutions.

Preamble :

Plagiarism is one of the most common and serious forms of misconduct in Academic environment. The author Pennycock in 1996 explained the concept and said it is very complex to understand its historical and cultural context regarding to the cultural alternatives.

Many other authors argues to this statement and expressed that there should be the involvement of the students to understand the academic context, which is very important to establish the universe of knowledge in learning and work.

Plagiarism in Academic Sector :

The academic institutions have reputation in the society. They provide value education to the students and if the students found involved in the misconduct, it directly affects and harm the reputation of the institution. Reference to this the few institutions like Swinburne university of Technology has prepared guide manual to make aware, train the students in proper direction to avoid the plagiarism issues. The plagiarism is also found while students submit the assignment and directly copy and paste from the internet sources.

Plagiarism can be defined by many authors, generally it occurs when someone stealing expression from another's composition and makes them appear to be their own work. Plagarism is not a legal term, however it is often used in lawsuits. Plagiarism in this study has been defined as "the action or practice of taking someone else's work, ideas etc., and passing it off as one's own; literary theft" (Oxford English Dictionary 2010). "Unacknowledged copying of documents or programs" (Joy & Luck, 1999 pp. 129-133)"The presentation of another person's ideas or material as if it were one's own" (Colwin& Lancaster, 2000)"The sub-mission of part or all of another person's work as if it were one's own, without the knowledge of the author, and with intention to deceive" (Irving, 2004). It can be also explained in different manner by categorizing in four types i.e. Complete plagiarism means copying completely from one or many sources, the concept copy and paste refers for using information from the

literature which is in digital form. "Word Switch" means copying part of text and making little changes in the words, "Self plagiarism means to reuse your own work in the research paper or any other material which is to be submitted for the degree of assessment.

Academic Integrity mechanism in Indian universities :

University Grants Commission has also published notifications for promoting and preventing plagiarism in higher education institutions. UGC regulations 2018 clearly mentions in the Gazette of India regarding to the research carried out should be original ideas, which should include abstract, summary, hypotheses, conclusions and recommendations and there should be no similarities with other research. According to the Academic Integrity panel (IAIP), formed in Higher Educational Institutions for the investigation of plagiarism and penalties. They have mentioned that penalties are according to the percentage of similarities in the research work. It has decided that Level 1 similarities will from 10 to 40% and level 2 means similarities from 40 to 60%. To detect and prevent the plagiarism percentage, INFLIBNET has provided detection anti-plagiarism software to the Higher Education Institutions in the Universities and this anti-plagiarsm software i.e URKUND is an automatic mechanism developed to detect the originality and generates the report of plgiarised material.

Plagiarism studies in other countries like North America, United Kingdom, Australia, and China have found is widespread. Large scale studies have found more than 30% of students admit to reproduce others ideas or words in their assignments without acknowledging others, 20% students doing with significant portions of text, however various causes of plagiarism and the possible solutions are grossly under-researched in the Australian context.

Chauhan (2018) conducted Bibliometric analysis on the research on plagiarism from 2002-2016. 385 research articles were published on plagiarism in India and the articles were extracted from SCOPUS databases. The authors discussed rapid growth in plagiarism practice in the literature submitted for the degrees.

Neelakantan (2017) studied particular journal in India, regarding to the Current Science Journal she also further shared that editor of Current Science has confirmed about 80 plagiarism cases among publications submitted to the journal during 2006-2008.

Conclusion:

It can be concluded that plagiarism is serious offence and violating leads to punishment. The authors suggest preparing the manual in the institutions will help to reduce the plagiarism cases. In present situation, colleges and departments has approval for research centres and the responsibility of the academicians has now increased to create awareness and literate them in that direction. Recently University Grants Commission has sent the letter regarding to the Academic Integrity to the institutions to follow the path of honesty. The responsibility of the plagiarism issues is of each and every person who is related to the teaching and research community.

References :

1) Pennycook (1996). Borrowing others words:text, ownership, memory and plagiarism. TESOL Quarterly 30(2). 201-230.

2) https://www.oed.com/(Oxford English Dictionary 2010).

aking little changes
paper or any other

noting and preventing
tions in the Gazette of
would include abstract,
similarities with other
ducational Institutions
alties are according to
milarities will from 10
plagiarism percentage,
ation Institutions in the
chan... developed to

, Australia, and China
of students admit to
others, 20% students
f the possible solutions

rism from 2002-2016,
were extracted from
ctice in the literature

nt Science Journal she
agiarism cases among

s to punishment. The
e plagiarism cases. In
d the responsibility of
hat direction. Recently
grity to the institutions
each and every person.

d plagiarism. TESOL

3) Irving, R.W. (2004) Plagiarism and collusion detection using the smith-waterman algorithm. Glasgow, UK.

4) Joy, M. & Luck, M (1999) 'Plagiarism in programming assignments', IEEE Transactions on Education, 42(2), pp. 129-133.

5) Culwin, F. & Lancaster, T. (2001) 'Plagiarism, prevention, deterrence and detection',

6) Chauhan, Suresh K (2018). Research on plagiarism in Indiaduring 2002-2016:A Bibliometric Analysis. DESIDOC Journal of Library & Information Technology. 38(2), 69-74.

7) Neelakanthan, S. (2009). In India, plagiarism is on the rise-publish, perish or pitfer? Global post. (Retrieved from www.pri.org on 14th August 2018).

Book

2019-2

Human Development

मानव विकास

Prashant

डॉ. ज्योती वि. हावरे

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठाच्या पदवी व पदव्युत्तर वर्गासाठी उपयुक्त.
तसेच बी.ए. (भाग-३) च्या नविन अभ्यासक्रमानुसार क्रमिक पुस्तक.

MPSC, UPSC, NET-SET व इतर स्पर्धा परीक्षांसाठीही उपयुक्त.

मानव विकास

HUMAN DEVELOPMENT

डॉ. ज्योती वि. हावरे
सहयोगी प्राध्यापक
श्रीमती केशरबाई गावंडे महिला महाविद्यालय, दर्यापूर

WITH BEST COMPLEMENTS
FROM
AUTHORS AND PUBLISHERS

Prashant
प्रशांत पब्लिकेशन्स

पालकत्व म्हणजे खरतर घरामध्ये नित्यनेमाने घडणारे विविध छोटे मोठे प्रसंग, मतभेद, संघर्ष आणि अचानक उद्भवणाऱ्या घटनांवरील प्रतिसादांची एक न संपणारी मालिकाच असते. चांगल्या पालकत्वासाठी आवश्यकता आहे ती कौशल्याची. आजचे पालकत्व जास्त जबाबदारीचे आणि जोखमीचे झाले आहे. आई वडिलांप्रमाणे त्यांची मुले असतात असा समज समाजामध्ये आढळतो. बालकाचा रंग, रुप, आकार, बौद्धिक क्षमता आपल्या आई वडिलांशी मिळते जुळते असते. वास्तविक शरीररचना व बाह्यवेषभूषेवरून चांगले अगर वाईट व्यक्तित्व ठरविणे दोषपूर्ण ठरेल. मानवी विकासाच्या विविध पैलूंचा अभ्यास करतांना व्यक्तित्व इतरांच्या आपल्याबद्दलच्या अपेक्षा व अभिवृत्ती यांना अनुसरून निश्चित होईल. व्यक्तिपरत्वे व्यक्तीत्व बदलत जाईल. नेतृत्व हे व्यक्तीसापेक्ष व परिस्थितीसापेक्ष आहे. समाज परिवर्तनासाठी शिक्षकांची भूमिका खूप महत्त्वाची असल्यानेच समाजात शिक्षकांना अनन्यसाधारण महत्व आहे.

सदरील पुस्तकात अनुवंशिकता, वातावरण, विकासात यांची भूमिका, वातावरणाचे प्रकार, संयुक्त, विभक्त कुटुंबाची विकासात भूमिका, व्यक्तीमत्व संरक्षण यंत्रणा, स्वत्वकल्पना, प्रकार, नेतृत्व, प्रकार, गुण, बालकाच्या वर्तनसमस्या लैंगिक शिक्षण, महत्व, अपंग बालकाच्या शैक्षणिक अडचणी, किशोरावस्थेतील शारिरिक भावनिक बदल, समस्या, पालकत्व, प्रकार पालकबालक संबंध, महत्व, बालसंगोपनाच्या पद्धती, पालकांना आव्हान इ. विविध मुद्द्यांचा यथोचित समावेश केला आहे.

Prashant

₹ 150

ISBN 978-93-89501-15-5

www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

Dr. Hawre
20 - 2021
Book

Family Resources Management and Interior Decoration

कौटुंबिक संसाधनांचे व्यवस्थापन आणि आंतरिक सजवाट

भाग २

- डॉ. ज्योती हावरे
- दिपाली भटकर (वांदे)

Prashant

हावरे मॅडम कडून सप्रेम भेट

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठांच्या पदवी व पदव्युत्तर वर्गासाठी उपयुक्त तसेच संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमानुसार बी.ए.भाग १ (सेमिस्टर II) चे क्रमिक पुस्तक.

MPSC, UPSC, NET-SET व इतर स्पर्धा परीक्षांसाठीही उपयुक्त.

भाग २

कौटुंबिक संसाधनांचे व्यवस्थापन आणि आंतरिक सजावट

FAMILY RESOURCES MANAGEMENT AND INTERIOR DECORATION

डॉ.ज्योती विजय हावरे
एम.ए. (गृहअर्थशास्त्र), पीएच.डी.
गृहअर्थशास्त्र विभागप्रमुख
श्रीमती कोकिळाबाई गावंडे महिला महाविद्यालय, दर्यापूर.

दिपाली शंकर भटकर (वांदे)
एम.ए. (गृहअर्थशास्त्र), बी.एड., पीएच.डी. (संशोधक विद्यार्थिनी, गृहअर्थशास्त्र)
श्रीमती कोकिळाबाई गावंडे महिला महाविद्यालय, दर्यापूर.

SPECIMEN COPY

Prashant

प्रशांत पब्लिकेशन्स

कौटुंबिक संसाधनांचे व्यवस्थापन व आंतरिक सजावट (भाग 2)
Family Resources Management and
Interior Decoration (Part-2)
© सुरक्षित

▮ प्रकाशक । मुद्रक
रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
3, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,
जळगाव 425001.

▮ दूरध्वनी । वेब । ईमेल
0257-2235520,2232800
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

▮ आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत
नोव्हेंबर, 2021
978-93-90862-28-3
₹ 225/-

▮ अक्षरजुळवणी
प्रशांत पब्लिकेशन्स

Prashant Publications *app for e-Books*
e -Books are available online at
www.prashantpublications.com / kopykitab.com

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुन:प्रकाशित अथवा संग्रहीत करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

संत गाडगेबाब
विषयाच्या "कौटुंबि
सत्र अभ्यासक्रमाम
करण्यात आली आहे
अद्यावत स्वयंपाक
होऊन विषय सोपा
पसंतीला उतरेल, अ
यामध्ये कार्यस
फर्निचर मांडणी, फ
निष्कासन, कचऱ्या
महिला सक्षमीकरण
मंडळाची भूमिका भ
पुस्तकात समावेश अ
आजच्या विद्य
उत्तम गृहिणी बनण्य
व सामान्य वाचकां
आमच्या महाविद्या
कुलदिप गावंडे, मह
वृंद यांनी प्रेरित केले.
यांचे मोलाचे सहकार
सहकार्याची फलश्रुती
प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षरित्या

प्रा. डॉ. ज्योती विजय हावरे
एम.ए.(गृहअर्थशास्त्र), पीएच.डी.

दिपाली शंकर भटकर (वांदे)
एम.ए.(गृहअर्थशास्त्र), बी.एड.

गृहअर्थशास्त्र हा विषय सर्व सामाजिक शास्त्रांना व्यापणारा विषय आहे. गृहिणीबरोबर घरसजावट, संसाधनाचा उपयोग, फर्निचर मांडणी, फर्निचरची काळजी यांचे ज्ञान अनेक व्यवसाय स्थापनेकरीता उपयोगी आहे. कारण गृहअर्थशास्त्राच्या प्रत्येक शाखा नवरोजगार संधी उपलब्ध करून देणाऱ्या आहेत. मानवाचे आरोग्य, शिक्षण, व्यवस्थापन हे या विषयाद्वारे साधले जाते. यातून महिला तसेच पुरूषांना अनेक रोजगार व स्वयंरोजगार संधी मिळते. असा हा विषय जीवनव्यापी आहे.

₹ 225

ISBN 978-93-90862-28-3

Prashant

www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

Also Available in e-Book

३

25/21.

Dr. Haware Book

HUMAN
DEVELOPMENT

मानव विकास

भाग १

डॉ. ज्योती विजय हावरे

Prashant

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठाच्या पदवी व पदव्युत्तर वर्गासाठी उपयुक्त.
तसेच संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर
विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमानुसार बी.ए.भाग ३ (सेमिस्टर V) उपयुक्त क्रमिक पुस्तक.
MPSC, UPSC, NET-SET व इतर स्पर्धा परीक्षांसाठीही उपयुक्त.

भाग १

मानव विकास

HUMAN DEVELOPMENT

डॉ. ज्योती विजय हावरे
एम.ए. (गृहअर्थशास्त्र), पीएच.डी.
गृहअर्थशास्त्र विभागप्रमुख
श्रीमती कोकिळाबाई गावंडे महिला महाविद्यालय, दर्यापूर.

SPECIMEN COPY

Prashant
प्रशांत पब्लिकेशन्स

मानव विकास (भाग 1)

Human Development (Part-I)

© सुरक्षित

प्रकाशक । मुद्रक
रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
3, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,
जळगाव 425001.

दूरध्वनी । वेब । ईमेल
0257-2235520,2232800
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत
नोव्हेंबर, 2021
978-93-91391-03-4
₹ 195/-

अक्षरजुळवणी
प्रशांत पब्लिकेशन्स

e-Books are available online at www.prashantpublications.com
Prashant Publications *app for e-Books*
kopykitab.com • amazon.com • play.google.com

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुन:प्रकाशित अथवा संग्रहीत करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

डॉ. ज्योती हावरे

श्रीमती कोकिळाबाई गावंडे महिला महाविद्यालय, दर्यापूर, जि. अमरावती, येथे गृहअर्थशास्त्र विभागाच्या विभागप्रमुख म्हणून २७ वर्षांपासून कार्यरत असून एक सामाजिक जाण असणाऱ्या प्राध्यापक म्हणून त्या सुपरिचित आहे. त्यांनी २०१२ ला संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठातून पीएच.डी. पूर्ण केली. संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठातील गृहअर्थशास्त्र अभ्यास मंडळ सदस्य, विद्याशाखा सदस्य आहेत. आजपर्यंत ३० शोधनिबंध वेगवेगळ्या नामांकित राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नलमध्ये प्रकाशित झालेले आहे. त्यांनी आजपर्यंत अनेक चर्चासत्र, परिषदा, कार्यशाळेमध्ये सहभाग नोंदविला असून त्यामध्ये त्यांचे लेखही प्रसिद्ध झाले आहे. याआधी पुस्तकेही प्रकाशित झाली आहे. त्या श्रीमती कोकिळाबाई गावंडे महिला महाविद्यालयातील गृहअर्थशास्त्र रिसर्च सेंटरच्या प्रमुख आहेत. त्या समाजिक क्षेत्रातही अग्रेसर आहे. त्या लोकमत सखीमंच त्या समन्वयक होत्या. दर्यापूर येथील श्रीमती वेणुताई पतसंस्थेच्या संस्थापक अध्यक्षा आहे.

₹ 195
ISBN 978-93-91391-03-4
Prashant
Also Available in e-Book
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

2020-21 Dr. H.D. Tekhaç
chapter in Book

ISBN - 978-81-951551-5-6

भारताच्या जडणघडणीत महिलांचे योगदान

Peer-Reviewed Book Chapter

संपादक डॉ. अनिल एन. ठाकरे

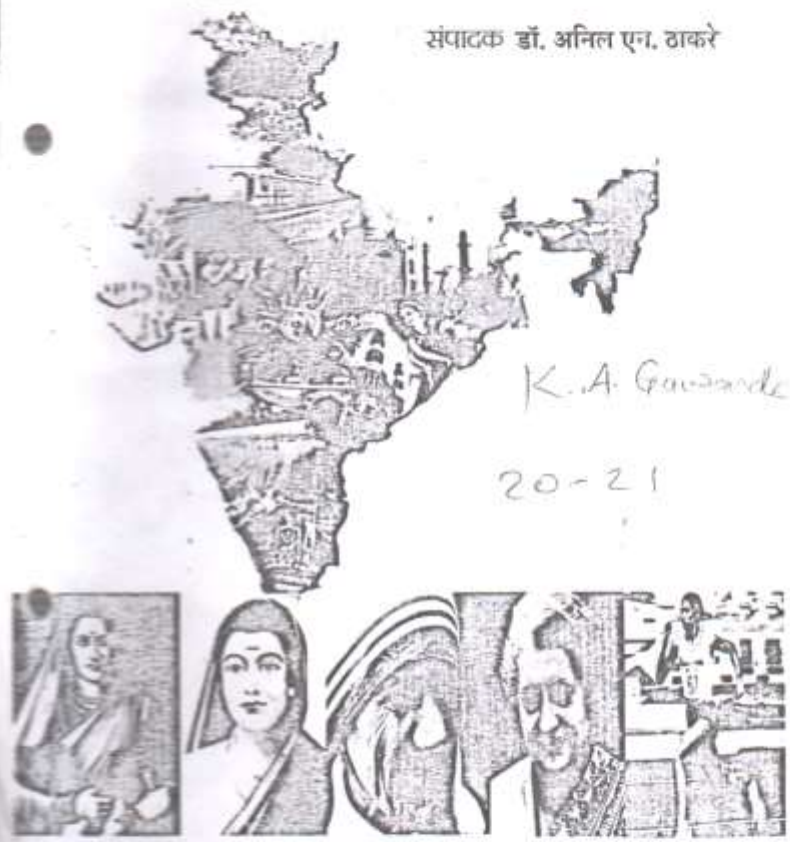

K.A. Gawande
20-21

ISBN-978-81-951551-5-6

भारताच्या शैक्षणिक जडणघडणीत महिलांचे योगदान : एक शोध.

डॉ.हरिदास देविदास आखरे
श्रीमती कोकीळाबाई गावंडे महिला महाविद्यालय
दर्यापूर जिल्हा अमरावती

प्रस्तावना :-

प्राचीन काळापासून स्त्री शिक्षण हा विषय प्रत्येक टप्प्यावर जिकरीचा व आव्हानांचा झालेला आहे. स्त्रीने फक्त कुटुंबापुरतेच आपले कार्यक्षेत्र मर्यादित ठेवावे अशी समजूत समाज मानसिकतेमध्ये आढळते. मोठे धाडस आणि न डगमगता आव्हानांना स्त्री तोंड देऊ शकत नाही. त्यामुळे तिने शिक्षण घेवून उपयोग काय? असा गैरसमजही तिच्या शिक्षण व्यवस्थेबद्दल समाजाने केला आहे. स्त्रीयांनी फक्त गृहलक्ष्मी बनून घरदार टापटीप ठेवावे व घरच्या कर्त्यापुरूषांच्या दिमतीला हजर व्हावे असा समज स्त्री बद्दल पाहायला मिळतो. स्त्रियांनी आपल्या कुटुंबातील पुरूषांच्या आज्ञेबाहेर जायचे नाही, त्यासाठी घराचा उंबरठा ओलांडणेही तिच्यासाठी महापाप! त्यामुळे शिक्षण घेण्यासाठी घराबाहेर पडणे कोणत्याही काळातील स्त्रीयांना कठीण झाल्याचे दिसते. ज्या स्त्रीयांनी शिक्षणासाठी बाहेर पडण्याचा प्रयत्न केला व प्रवाहाविरूध्द जाण्याची हिम्मत दाखविली एकतर त्या इतिहासात अजरामर झाल्या किंवा काळाच्या पडदयाआड गेल्या. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतामध्ये खऱ्या अर्थाने परिवर्तनाच्या प्रक्रियांना सुरूवात झाली. त्यामध्ये सामाजिक, राजकीय व आर्थिक या सर्वच क्षेत्रात स्त्रीयांचा सहभाग हा महत्वपूर्ण ठरतो. भारतीय समाजसुधारकांनी स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी खूप प्रयत्न केले. त्यांनी त्यासाठी असंख्य प्रकारच्या योजना

ISBN-978-81-951551-5-6

हाती घेतल्या. प्रसंगी समाजाकडून होणारी अवहेलनाही सहन केली. समाजसुधारकांचा या प्रयत्नांना इंग्रज सरकारची साथ ही काही प्रमाणात मिळाली. त्यामुळे स्त्रियांच्या स्थितीत थोडाफार बदल झाला असला तरी त्यांच्यावरील अन्याय दूर झाला असं समजणे चुकीचे ठरेल .

भारतीय समाजाने स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्त्व आजही मनापासून स्वीकारले नाही . त्यामुळे आज एकविसाव्या शतकातही भारतीय महिलांना अनेक प्रकारच्या गंभीर समस्यांची झगडावे लागते. भारतीय पुरुषांचा स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन आजही निकोप नाही. आपण कितीही वैज्ञानिक प्रगती केली असली तरी वैज्ञानिक दृष्टिकोन मात्र स्वीकारला नाही. परिणामी आजही समाजामध्ये अंधश्रद्धा, भोळया समजुती , सनातनी वृत्ती या गोष्टींचा आपल्या लोकांनवर असलेला पगडा कायम आहे. स्त्रियांच्या कडे पाहण्याचा पूर्वग्रहदूपित दृष्टी मुळे आजही स्त्रियांवर अनेक प्रकारचे अत्याचार होत आहेत . हे अत्याचार शारीरिक व मानसिक स्वरूपाच्या आहेत. तसेच वैयक्तिक कौटुंबिक सामाजिक स्वरूपाचे आहेत. गरीब कुटुंबातील स्त्रिया व अत्याचार होतात असे नाही तर श्रीमंत कुटुंबातील स्त्रियांवर ही अत्याचार होत आहेत. म्हणूनच स्त्रियांचा हा लढा पुढे चालवण्यासाठी 1946 मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाने महिला आयोगाची स्थापना केली. या आयोगाने स्त्रियांच्या विविध समस्यांचे अध्ययन करण्याच्या कामी पुढाकार घेतला. त्यासंबंधीचा अत्यंत महत्त्वपूर्ण सूचना व शिफारशी मान्य केल्या. महिलांना समाजात पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान मिळावे आणि स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्त्व मान्य व्हावे या दृष्टीने महिला आयोगाने महत्त्वपूर्ण पाऊल उचलले होते. तसेच सन 1975 हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून साजरे केले गेले. त्याची उद्दिष्टे ही खूप महत्त्वपूर्ण.आहेत .

१.स्त्री पुरुष समानतेच्या तत्त्वाला चालना देणे.

२. स्त्रियांच्या प्रश्नांकडे सर्वांचे लक्ष वेधणे .

३. आर्थिक सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकासाच्या कार्यात स्त्रियांना सहभागी करून घेणे.

४. राष्ट्रीय जीवनातील स्त्रियांच्या सहभागाचे महत्त्व लक्षात आणून देणे.

५.आंतरराष्ट्रीय शांतता प्रस्थापित करण्याच्या तसेच आंतरराष्ट्रीय सहकार्य व सद्भाव वृध्दिंगत करण्याच्या कार्यातील स्त्रियांच्या योगदानाची दखल घेणे.

हे सर्व कार्य अतिशय महत्त्वपूर्ण टप्प्यावर राष्ट्रीय संयुक्त राष्ट्र संघाने केले होते. आज एकविसाव्या शतकातही भारतातील स्त्री शिक्षणाची स्थिती समाधानकारक पाहायला मिळत नाही. एका बाजूला स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण वाढते आहे .असे वाटते परंतु बहुसंख्य मुली नागरी समाजातील आहेत .ग्रामीण भागात, आदिवासी भागात व शहरातील झोपडपट्टीत राहणाऱ्या कनिष्ठ वर्गातील व दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जग त असलेल्या स्त्रिया व मुली आजही शिक्षणा पासून वंचित आहेत. या कुटुंबात मुलांच्या शिक्षणाला प्राधान्य असल्यामुळे हुशार व शिक्षणाची क्षमता असलेल्या मुलींना त्यांच्या - भावाच्या शिक्षणासाठी शिक्षणा पासून परावृत्त व्हावे लागते. किंवा मन कुठेतरी आजही रमवावे लागतं .आजही मुलींच्या शिक्षणापेक्षा त्यांच्या विवाहाला प्राधान्य दिले गेल्याने मुलींना शिक्षण अर्धवट सोडावे लागते. शिक्षण गळती मध्ये मुलींचे प्रमाण अधिक आहे. तिचे शिक्षण आजही उपेक्षित असल्याचे चित्र दिसून येते

१) स्त्री शिक्षणाची मुहुर्तमेढ :- भारतीय स्त्रीच्या वाट्याला शिक्षणाच्या अभावामुळे दुःख दास्य, छळ, अवहेलना आल्याचे दिसते. कधी कधी तर तिला बळीही दिल्या जायचे जोहार करायला लावून जाळले जायचे तिला सती जाण्याची आज्ञा केली जायची. पतीची दासी बनून सात जन्म तिने सेवा करावी अशी समजूत समाजामध्ये होती. बौध्दिक दृष्टया स्त्री पुरुषापेक्षा अजिबात कमी नाही पण तिला बौद्धिक विकास करण्याची संधीच दिली जात नाही. तरीही कित्येक स्त्रीयांनी आपले श्रेष्ठत्व सिध्द

केले आहे. त्यामधे सरोजिनी नायडू, विजयालक्ष्मी पंडित,सुचेता कृपलानी, अरूणा असफअली, कँ. लक्ष्मीस्वामीनाथन , पं. रमाबाई, डॉ. ताराबाई मोडक, अनुताई वाघ, मारीया मॉन्टेसरी, यांनी आपल्या कार्यकर्तृत्वाने शिक्षणाच्या जोरावर आपले नाव अजरामर केले आहे. महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी सावित्रीबाईंना सोबत घेवून इ.स. १८४८ मुलीसाठी पहिली शाळा सुरू करून स्त्री शिक्षणाची मुहुर्तमेढ रोवली. फुले दांपत्याचे हे शिक्षण विषयक कार्य म्हणजे स्त्री शिक्षणाची प्रभात होय. ज्यामुळे आज प्रत्येक शिक्षणसंस्थेत ज्या मुली शिक्षण घेत आहेत त्या स्त्री शिक्षणाचा वारसा चालवत आहेत. तो वारसा अधिक समृध्द होण्यासाठी स्त्रीया सुध्दा आज कोणत्याही क्षेत्रात मागे नाहीत असे दिसते. आधुनिक काळातील कोणतीही परीक्षा पहा त्यामध्ये स्त्रीयांनी अव्वल स्थानी बाजी मारलेली दिसते. मग ते अवकाश क्षेत्र असो की वैद्यकीय क्षेत्र असा अग्रस्थानी महिला महिलाच दिसतात. यासदंर्भात प्रा. सौ. माधवी कवी यांचे विचार चिंतनीय आहेत. " ज्योतिबांनी समाजक्रांतीचे पहिले शस्त्र म्हणून स्त्री शिक्षण हाती घेतले त्या काळात स्त्रीयांनी शिक्षण घेतले तर त्यांचे पाऊल वाकडे पडेल त्या कुमार्गाला लागतील अशी सनातनी लोकांची विचारसरणी होती. अतीशुद्र जातीतील स्त्रीयांना शिक्षण देणे हे सनातन्यांना महा पातक वाटे. या सनातन्यांच्या मतावर ज्योतिबांनी तिव्र हल्ला चढवून स्त्रीयांना शिक्षणाचे व्दार खुले केले. आपल्या देशाचे हित साधावयाचे असेल तर ते स्त्रीशिक्षणावाचून साधणार नाही. हा विचार त्यांच्या मनात बिंबला आणि त्यांनी स्त्री शिक्षणासाठी अनेक प्रकारच्या खस्ता खावून फार महनीय कार्य केले. म्हणूनच त्यांना ' स्त्री शिक्षणाचा आद्यजनक' असा मान मिळाला."

२) स्वातंत्रपूर्व काळातील स्त्री शिक्षणाची चळवळ:- भारताच्या आधुनिक प्रबोधनाच्या काळात १९ व्या शतकातील होवून गेलेल्या सर्वच समाज

सुधारकांनी स्त्री दास्य विमोचनाच्या चळवळीचा पुरस्कार केलेला आहे. त्यामध्ये त्यांनी स्त्रीयांच्या हक्काचे व शिक्षणाचे बीज पेरले.

स्त्रीला व्यक्ती म्हणून स्वतंत्र अस्तित्व आहे. ती कोणाच्याही अस्तित्वावर अवलंबून नाही. तिच्या विकासासाठी तिला शिक्षणाची आवश्यकता आहे म्हणून मुलांप्रमाणे मुलींनाही शिक्षण देणे काळाची गरज मानल्या गेली. घरातील सर्व कामांची जबाबदारी स्त्रीवर असल्ने. ती स्त्री सुशिक्षिहित नसेल तर घरची कामे व्यवस्थित होवू शकणार नाहीत. ब्राम्हण स्त्रिला सर्व विद्या, क्षत्रीय स्त्रीला सर्व विद्याबरोबरच युध्द शास्त्र व विशेष राजविद्या, वैश्य स्त्रीला व्यवहारविद्या आणि शुद्र स्त्रीला पापक्रियादी सेवांची विद्या यांचे शिक्षण दिल्या गेले पाहिजे असा विचार त्या काळात मांडल्या गेला. महर्षी दयानंदांनी तर स्त्रीला 'पायातील वाहाण' आणि 'पतीची दासी' म्हणणाऱ्या कुत्सीत भावनांचे जोरदार खंडण केले आहे.शिक्षणाने स्त्रीयांच्या मनात सामर्थ्य निर्माण व्हावे. थोर व निर्भय स्त्रीयांनी बाण ही शिक्षणानेच दूर होईल. शिक्षणामुळे पवित्र व निस्वार्थी स्त्रीया निर्माण होवू शकतील.

भारतातील स्त्रीयांना जीवन विद्यासोबतच धर्म, कला, विज्ञान, गृहव्यवस्थापन, आरोग्य, स्वयंपाक, ही सर्व विषय शिकवावेत असा विचार पुढे आला. इ.स. १८८३ साली एतए८६101 ९01111158101 नेमल्या गेले. डॉ. हंटर यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन झालेल्या पुण्यातील या संस्थेने स्त्री शिक्षणासाठी अनेक योजना आखल्या. त्यामुळे भारतीय स्त्रीयांच्या वैद्यकीय शिक्षणाला चालना मिळाली. या कार्यात रमाबाई रानडे यांचे योगदान सुध्दा महत्वपूर्ण ठरते. रमाबाईंचा तत्कालीन सुशिक्षित वर्गावर'फार मोठा प्रभाव होता. स्त्री पुरुष समानतेचा आग्रह त्यांनी सातत्याने मांडला होता त्यांच्या मते स्त्री म्हणून कोणत्याही प्रकारची सवलत त्यांना नको होती. फक्त एक विचारी स्त्री म्हणून न

वागता एक प्रगल्भ व्यक्तिमत्त्व म्हणून पुरुषांनी वागावे असा त्यांचा आग्रह होता. स्त्री दाक्षिणात्य व परावलंबित्व यावर त्यांनी जोरदार टीका केली. स्त्रीयांच्या जीवनात खऱ्या अर्थाने परिवर्तन करणाऱ्या विचारांमध्ये स्त्री शिक्षण विचार महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी मांडला. समाजाचा अर्धा भाग जा अबला व दुर्बल व दलीत आहे त्यासर्वांना मातृभाषेतून शिक्षण देणे आवश्यक आहे. तेव्हाच ते शिक्षणाच्या योगाने ' माणूस या पदाला पोहोचतील. यासाठीच महर्षी कर्वे यांनी १४ जून १८९६ रोजी ' अनाथ बालीकाश्रम 'स्थापन केले. स्त्रीयांच्या जीवनात नव चैतन्य आणण्यासाठी त्यांनी हिंगणे येथे 'स्त्री शिक्षण संस्था ' हे स्वतंत्र महिला विद्यापीठ स्थापन केले. त्यातून त्यांनी स्त्रीयाचा मानसिक विकास व सर्वांगीण उन्नती करणारे शिक्षण त्यांना दिले. या शिक्षणामुळेच राष्ट्रोन्नती साधल्या जाईल असे त्यांचे मत होते.

३) स्वातंत्रोत्तर काळातील स्त्री शिक्षणाची चळवळ::- स्वातंत्रोत्तर काळात प्रबोधनाच्या चळवळीने सुरू झालेली स्त्री शिक्षणाची चळवळचांगलीच मूळ धरू लागली होती. शिक्षणाच्या नावाने शिव शिव म्हणणारे धर्मांध लोकांच्या लेको सुनाही आता मिशनरी शाळामध्ये जावू लागल्या. शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार आता मोठया शहरातून लहान गावाकडे होत होता. यातच महात्मा गांधींची खेडयाकडे चला' ही आर्त हाक शिक्षणासाठी पोषक ठरली. खेडयातील शिक्षणामधून घराजवळच स्त्रीयांना शिक्षणाची सोय झाली. त्यामध्ये कोठारी आयोग, राधाकृष्णन आयोग, या व्दारा गाव तेथे शाळा या धोरणामुळे शाळांची निर्मिती झाली. त्यामुळे प्रत्येक शाळेत मुलींची संख्या दिवसागणीक वाढत गेली. वेदकाळा उपनिषदांचा कालखंड आपण राग बसला तरुण मुला-मुलींना समान शिक्षण होते त्या काळात सहशिक्षण सुद्धा पाहायला मिळते .या विवाहित राहून वेदांचे अध्ययन करीत. त्यांना ब्रह्मवादिनी म्हणत स्वार्थी

काळात तिच्या शिक्षणावर मर्यादा आल्या. संपूर्ण समाजात स्त्री शिक्षणाची पीछेहाट झाली. मोगल काळातील स्त्री शिक्षणाची स्थिती चिंताजनक होती. ब्रिटिश काळात मात्र समाज सुधारक यांच्या प्रयत्नाने ब्रिटिश सरकारने सन अठराशे 50 मध्ये स्त्री शिक्षणाला मान्यता दिली 877 मध्ये मुलींना शिक्षण खुले झाले. क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य या क्षेत्रामध्ये दैदिप्यमान आहे. 1907 मध्ये महर्षी कर्वे यांनी विद्यालयाची महिला विद्यालयाची स्थापना केली व 1950 आली स्वतंत्र महिला विद्यापीठ स्थापन केले. 1927 स्त्रियांचे भारतीय नॅशनल कौन्सिल ऑफ वुमेन आणि स्त्रियांचे भारतीय मंडळ यांच्या संयुक्त विद्यमाने पुणे येथे अखिल भारतीय स्त्रियांची परिषद आयोजित केली गेली. त्या स्त्री शिक्षणावर चर्चा झाली. स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्री शिक्षणाला चालना मिळाली. हे खरे असले तरी भारतीय राज्यघटनेत स्त्री शिक्षणाच्या संदर्भात स्त्रियांसाठीच तरतूद नाही यातील कलम कलम 15 व कलम 19 चा मात्र स्त्री शिक्षणासाठी फायदा झाला. युनेस्कोने दिलेल्या रिपोर्टनुसार आजही सर्वांसाठी साक्षरता नुसार जगात शिक्षित महिलांची संख्या पुरुषांपेक्षा कमीच आहे. अशा संक्रमणा नंतर आज स्त्री शिक्षणाची जी दशा पाहायला मिळते ती डॉ. प्रतिमा इंगोले यांनी स्त्री शिक्षणाची होणारी दुरावस्था याबाबतीत आपले मत असे मांडले आहे."स्वातंत्र्य मिळून पन्नासावर वर्षे झाली आहेत. समाजात ५०% असणाऱ्या स्त्रीयांना या अर्धशतकात कुठल्या क्षेत्रात किती वाव मिळाला आहे, याचा शोध घेतला तर आपला भ्रम निरास झाल्याशिवाय राहणार नाही. चार दोन उदाहरणे दिसतात पण ती जेव्हा स्त्री-पुरुष समानता कायद्याने प्रमाण मानली नव्हती, तेव्हाही दिसत होतीच. शिक्षण क्षेत्राचे उदाहरण घ्या या क्षेत्रात अद्यापही स्त्रीला दुय्यम दर्जाचीच वागणूक मिळते. क्वचित कुठे कुलगुरू पद स्त्रीच्या वाटयाला आले आले ते अपवादात्मकच आहे. येरव्ही प्राथमिक

शिक्षणापासून ते महाविद्यालयीन शिक्षणापर्यंत स्त्रीवर अन्यायच झालेला दिसून येतो. बऱ्याच ठिकाणी मुलींच्या शाळातही पुरुष मुख्याध्यापकच आहेत.

त्याठिकाणी त्या त्या कार्यकारी मंडळाचा स्त्रीच्या व्यवस्थापन-प्रशासन शक्तीवर विश्वास नसावा. वास्तविक मुलांची पहिली शिक्षिका 'आई' असते. आई मुलाला बोलायला शिकविते म्हणून भाषेला आपण मातृभाषा म्हणतो. मुलींमध्ये शिक्षणाचा प्रसार होताच त्या झपाट्याने पुढे येत आहेत. बौध्दिक पातळीवर मुलांवर परीक्षात मात करताना दिसतात. तरीही आज बुध्दिवान व मेहनती मुलींची कुचंबना होताना दिसते."

स्त्री शिक्षण हे अनेक संक्रमणानंतर आज २१व्या शतकात प्रगतीचे नवी पाऊले टाकत असतानाच त्या शिक्षणातून विविध समस्या संध्दा समाजाला भेडसावत आहेत. शिक्षणासाठी बाहेर पडणाऱ्या मुली स्त्री मुक्तीच्या व स्वातंत्र्याच्या हव्यासापोटी नको ती कृत्ये करताना दिसत आहेत. कोणताही कॉलेज कट्टा पहा त्या ठिकाणी शिक्षणाच्या गोष्टी हाण्या ऐवजी लैंगिकतेचा स्वैराचार पाहायला मिळतो. घरातून शाळा कॉलेजात जायला निघालेल्या सर्वच मुली त्याच ठिकाणी जातात का? हा सुध्दा एक चिंतनाचा प्रश्न आहे. पाश्चात्त्य शिक्षण व संस्कृतीचे वारे यांच्या अंगात घुमायला लागले आहे. तोकडे कपडे व रेव्ह पार्टयां ही त्याचेच उदाहरणे आहेत. शिक्षणातून नितीमत्तेचा विकास व्हावा आत्मिक ज्ञानाचे प्रकटीकरण व्हावे असे अपेक्षित आहे .

परंतु हा विचार स्त्री शिक्षणाच्या संक्रमणाच्या आजच्या कालखंडात रुजलेला दिसत नाही. त्याचे कारणही तसेच आहे. ते म्हणजे कुटुंब व्यवस्थेतून जे नीतीमूल्यांचे शिक्षण द्यायला हवे ते दिल्या जात नाही. व शाळा कॉलेजात त्याची वानवा आहे. फक्त भौतिक विज्ञाना शिकून आपण आपला वैज्ञानिक विकास करून घेवू परंतु नीतीशास्त्र व मूल्यसंकल्पना या दोन बाबी पासून स्त्री शिक्षणाने फारकत घेतल्याचे दिसते. यासंदर्भात स्वामी विवेकानंद म्हणतात को "ज्या राष्ट्रामध्ये नीतीशिक्षणाचे धडे दिल्या जात नाहीत व तिथल्या युवा पिढीकडून स्वीकारल्याही जात नाहीत त्या राष्ट्राचे भवितव्य अंधकारमय असते.

""स्त्री शिक्षणाच्या या चळवळीने स्त्रीयांना नवी जाणीव, नवी दृष्टी व नवे आत्मभान दिले. या नव्या जाणीवातून स्त्रीयांनी बदलत्या परिस्थितीचे आव्हाने

ISBN-978-81-951551

१२) भारताच्या जडणघडणीत महीलांचे सामाजिक योगदान /७०
डॉ. महेश प्रल्हादराव गोमासे
१३) महीला सक्षमीकरणातील अडथळे व उपाय /७
डॉ. विलास आबा गायकवाड
१४) सामाजिक कार्य करणाऱ्या स्त्रियांच्या आत्मचरित्र मराठी साहित्यातील योगदान /८५
प्रा. डॉ. संतोष विष्णू चतुर
१५) भारताच्या जडणघडणीत आधुनिक महिलांचे योगदान /९६
प्रा.दिलीप एम. मोरे
१६) भारताच्या शैक्षणिक जडणघडणीत महिलांचे योगदान: एक शोध. /११०
डॉ.हरिदास देविदास आखरे
१७) वर्धा येथील मावशी केळकर यांचे स्वातंत्रपूर्व काळातील सामाजिक, शैक्षणिक कार्य /११९
प्रा. डॉ. किशोर एच. बारापात्रे
१८) अमरावती जिल्हयातील महिलांचे सामाजिक प्रबोधनाचे कार्य /१२४
डॉ.अमोल रमेशराव बोरकर
१९) वैदर्भिय स्त्री शिक्षणाच्या क्षेत्रात कमलाताई हॉस्पे व शांताबाई रानीवाला यांचे योगदान /१३०
डॉ. अभिलाषा राऊत,
२०) भारताच्या जडणघडणीत महीलांचे सामाजिक योगदान /१४५
डॉ.कोकीळा अ. गावंडे
२१) स्वराज्याच्या जडणघडणीत महाराणी येसूबाईंचे योगदान /१५५
डॉ. विष्णू नामदेव लांडे

ISBN-978-81-951551-5-6

स्वीकारावयास हवी. तिने आता अबला न राहता शिक्षणातून आत्म
निर्माण करून सबला व्हावे. शिक्षणाने स्त्रीयांच्या मनात सामर्थ्य निर्माण
थोर व निर्भय स्त्रीयांची वाण ही शिक्षणाने दूर होईल, शिक्षणामुळेच
युगाला आवश्यक असणाऱ्या स्त्रीया निर्माण झाल्या पाहिजेत त्या
स्त्रीयांना सर्व प्रकारच्या शिक्षणाची गरज निर्माण झाली आहे. देशाला
सोबत गतीमान व्हायचे असेल तर स्त्रीयांचा जो मोठा समाज अस्तित्वा
त्या सर्व स्त्री समाजाला शिक्षण देवून सृजनशील (01१4196)लोक
परावतीत करावे लागेल. त्यामुळे राष्ट्राच्या उन्नतीची नवी व्दारे उघडी होत

निष्कर्ष-

१) स्त्री शिक्षणाची चळवळ सुरुवातीच्या काळात ज्ञान देण्यावर आधारीत
पुढे पुढे ती स्त्रीयांना आत्मनिर्भर बनविताना दिसते.

२) स्त्री शिक्षणामुळे भारतात स्त्रीयांच्या जीवनमानामध्ये सामाजिक, राजक
आर्थिक स्थैर्य प्राप्त होवून त्यांना स्वत:चा विकास करून घेण्याच्या संधी
झाल्या आहेत.

३) स्त्रीयांना जर योग्य प्रकारे, योग्य वयात हवे असलेले शिक्षण शासना
दिल्या गेले तर भारतासारखे राष्ट्र नक्कीच उन्नतीला जाईल.

संदर्भ :-

१) महिला कल्याण आणि विकास - प्रा. सौ. माधवी कवी
२) आजही स्त्रीचे स्थान दुय्यमच - डॉ. प्रतिमा इंगोले.
३) युवकांनो जागे व्हा! - स्वामी विवेकानंद
४.स्त्री पुरुष तुलना - ताराबाई शिंदे
५.अग्निशिखा डॉ. वि. ल. धारूरकर/ सौ.शुभदा धारूरकर
५.मानवी हक्क -प्रा. व्ही.वी. पाटील
६.स्त्री शिक्षणाच्या अग्रदूत सावित्रीबाई फुले - हरी नरके ७.भारतीय ... वि
संपादक प्राचार्य रा. वा. दांडेकर अनुवादक डॉ. सौ. शरयू बाळ.

Dr. D. M. Mane
chapter in Book

2020-21

ISBN - 978-81-951551-5-6

भारताच्या जडणघडणीत महिलांचे योगदान

Peer-Reviewed Book Chapter

संपादक डॉ. अनिल एन. ठाकरे

K. A. Gawande

20-21

ISBN-978-81-951551-5-6

१२) भारताच्या जडणघडणीत महीलांचे सामाजिक योगदान /७०
डॉ. महेश प्रल्हादराव गोमासे
१३) महीला सक्षमीकरणातील अडथळे व उपाय /७९
डॉ. विलास आबा गायकवाड
१४) सामाजिक कार्य करणाऱ्या स्त्रियांच्या आत्मचरित्रांचे मराठी साहित्यातील योगदान /८५
प्रा. डॉ. संतोष विष्णू चतुर
१५) भारताच्या जडणघडणीत आधुनिक महिलांचे योगदान /९६
प्रा.दिलीप एम. मोरे
१६) भारताच्या शैक्षणिक जडणघडणीत महिलांचे योगदान: एक शोध. /११०
डॉ.हरिदास देविदास आखरे
१७) वर्धा येथील मावशी केळकर यांचे स्वातंत्र्यपूर्व काळातील सामाजिक, शैक्षणिक कार्य /११९
प्रा. डॉ. किशोर एच. बारापात्रे
१८) अमरावती जिल्हयातील महिलांचे सामाजिक प्रबोधनाचे कार्य /१२४
डॉ.अमोल रमेशराव बोरकर
१९) वैदर्भिय स्त्री शिक्षणाच्या क्षेत्रात कमलाताई हॉस्पेट व शांताबाई रानीवाला यांचे योगदान /१३०
डॉ. अभिलाषा राऊत,
२०) भारताच्या जडणघडणीत महीलांचे सामाजिक योगदान /१४५
डॉ.कोकीळा अ. गावंडे
२१) स्वराज्याच्या जडणघडणीत महाराणी येसूबाईंचे योगदान /१५५
डॉ. विष्णू नामदेव लांडे

ISBN-978-81-951551-5-6

भारताच्या जडणघडणीत आधुनिक महिलांचे योगदान

प्रा.दिलीप एम. मोरे
श्रीमती को.गा.म.महा. दर्यापूर, जि.अमरावती

प्रस्तावना :

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतामध्ये खऱ्या अर्थाने परिवर्तनाच्या प्रक्रियांना सुरुवात झाली. त्यामध्ये भारताच्या जडणघडणीत महिलांचे योगदान हे तितकेच महत्वाचे आहे जेवढे पुरुषांचे. कारण सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व क्रिडा या सर्वच क्षेत्रात महिलांचा सहभाग हा महत्वपूर्ण आहे. परंतु जीवनात अनेक संकटांना सामोरे जावून जीवन फुलविणाऱ्या हिरकण्या सुध्दा या समाजात दडलेल्या आहेत. त्यांचा वास्तु व जीवनपट समाजासमोर यावा या माध्यमातून स्त्रियांमध्ये स्व्त:बद्दल आदर व सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण होवून स्त्रीशक्तीला अभिमान प्राप्त होईल आणि जागतिकीकरणाच्या जगात पुरुषांच्या बरोबरीने महिला आपल्या कार्यकर्तृत्वाचा आलेख उंचावण्यासाठी प्रयत्न करीत आहेत. त्यासाठी काही ठराविक महिलांचा जीवनपट व त्यांनी समाजासाठी केलेले योगदान आपणासमोर सादर करीत आहे.

<u>सावित्रीबाई फुले</u> : ज्या काळात स्त्रीला समाजात मनाचे स्थान मिळत नव्हते ; शिक्षांपासून आणि स्वातंत्र्यापासून दूर ठेवून स्त्रीला परावलंबी आणि परतंत्र ठेवले जात होते त्या काळात सावित्रीबाईचा जन्म झाला .

ISBN-978-81-951551-5-6

पुढे मात्र सावित्रीबाईना, ज्योतिबा फुले यांचा उदार दृष्टी कोण असल्याने , स्वत:चे व्यक्तिमत्व घडविण्याची संधी प्राप्त झाली.

महाराष्ट्रातील महान समाज सुधारक व दलितांचे उद्धारकर्ते महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या संघर्षमय समाजसुधारणाच्या कार्यात त्यांना खांद्याला खांदा लावून स्त्री – शिक्षण व दलित्धारक कार्य करणाऱ्या त्यांच्या सौभाग्यवती सावित्रीबाई फुले या सातारा जिल्हातील शिरवळपासून जवळच असलेल्या नायगावच्या खंडोजी नेवसे पाटील याच्या घरी ३ जानेवारी १८३१ रोजी सावित्री हि कन्या जन्मली . त्याची हि एकुलती एक लाडकी मुलगी होती. त्या काळात बालविवाहाची परत होती. त्यामुळे सावित्री सात वर्षाची होताच तिच्यासाठी नवरामुलगा शोधण्यासाठी मोहीम सुरु झाली. शिवाय सावित्री हाडापेराने मजबूत आणि थोराड असल्याने सावित्रीबाईच्या आई – वडीलांनी मोहीम जरात सुरु केली. नेवसे पाटील आणि धनकवडीचे पाटील यांचा घरोबा होता. त्यातून ज्योतिबा बारा वर्षाचे आणि सावित्रीबाई नऊ वर्षाच्या होत्या . सावित्रीबाई आणि ज्योतिबा यांना अपत्य नव्हते . त्यांनी यशवंत नावाचा मुलगा आणि त्याच्या विधवा आईला आपल्या घरी साभाळले. पुढे सावित्रीबाईनी ज्योतीबाशी विचार्मिनय करून यशवंतलाच दत्तकच घेतले . यशवंतच्या खऱ्या आईला सावित्रीबाईनी अत्यंत प्रेमाने वागविले हि त्यांच्या मनाच्या मोठेपणाची साक्ष . सावित्रीबाईना बालपणी घरच्याकडून शिक्षणासाठी प्रोत्साहन मिळणे त्या काळात शक्यच नव्हते. सावित्रीबाईना मात्र बालवयापासून शिकावे असे मनातून वाटत होते.

ज्योतिबाबरोबर सावित्रीबाईंना विवाह झाल्यावर त्यांना तत्यांच्या मनातील इच्छा पूर्ण करण्याची संधी चालून आली ज्योतिबाच्याच मानाने स्त्रियांना- शिकावे असा विचार केलेला असल्यामुळे त्यांनी आपल्या पत्नीपासूनच स्त्रीशिक्षणाला आरंभ केला होता. ज्योतीबांच्या वडीलांनी आपल्या मुलाच्या शिक्षणाबाबद्च विरोध प्रकट केला होता. तिथे सुनेच्या शिक्षणाला ते नकार देतील यात काय आश्चर्य . पण ज्योतीबाच्या मुलींसाठी शाळा काढण्याचा विचार निश्चित झाला . त्यमुळे त्याचा आरंभ त्यांनी आपल्या पत्नीपासूनच म्हणजे सावित्रीबाईन पासूनच केला. शेतात करतांनाच झाडाखाली बसून काळ्या मातीत अक्षरे गिरवत सावित्रीबाई शिकू लागल्या . या मध्ये प्रगती झाल्यावर त्यांनी एका सरकारी शाळेत प्रवेश घेवून पुढचे शिक्षण चालू ठेवले .

१४ जानेवारी १८४८ साली ज्योतीबांनी पुण्यास मुलींची पहिली शाळा काढली. पण मुलीना शिकवयाचे धाडस करायला कुणी शिक्षक पुढे येईना . तेव्हा सावित्रीबाई शाळेत जावून मुलीना शिकवू लागल्या . बायकैनी शिकणे हे महापाप . आणि त्यांना शिकवणे हे तर महाभयंकर पाप, असे त्या काळी सर्वच समाज समजत असल्याने, सावित्रीबाई शाळेत मुलीना शिकवायला जाऊ लागल्या की पुण्यातले अतिकर्मठ लोक त्याचावर दगड, शेण, चिखल वैगरे फेकीत. पण सावित्रीबाईना या सर्व छळाला शांतपणे तोंड देवून मुलीना शिक्षण देण्याचे कार्य चालू ठेवले . सावित्रीबाई आणि ज्योतिबा फुले यांनी नंतर दोन शाळा काढल्या . त्या व्यवस्थित चलल्या पुणे येथील हे शिक्षण कार्य पाहून १९५२ मध्ये इंग्रज

सरकारने फुले पतीपत्नीचा मेजर कॅन्डी यांच्या हस्ते जाहीर सत्कार केला आणि शाळांना सरकारी अनुदानही जाहीर केला . भारतातल्या मुलींना पहिल्या शाळेतील या पहिल्या शिक्षिकेने आपले शिक्षण देण्याचे व्रत चालूच ठेवले.

पण हे सर्व त्या पतीच्या पावलावर पाऊल टाकून अंधपणे करीत नव्हत्या , तर त्या कार्यावर त्याची निष्टा होती , म्हणून पतीनिधनानतरही त्यांनी सत्यशोधक समाजाचे 'समता आंदोलन' पुढे चालू ठेवले . सावित्रीबाई शिकल्या तेव्हा त्याच्या ठायी असणारया कविमनाला जे काही आढलले ते त्यांनी कविता आणि अभंगाच्या रुपात शब्दबद्धी केले. १८५४ साली त्याचा 'काव्यफुले' हा काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाला. 'मातोश्री सावित्रीबाईचे भाषणे व गाणी ' या नावाने पुस्तकही १८९१ मध्ये प्रसिद्ध करण्यात आले . कित्तेक कवितात निसर्गाची मनोरम वर्नेही आलेली आहेत. काव्यलेखनाप्रमाणेच त्यांनी 'गृहिणी' या मासिकात लेखही लिहिले . त्याच्या लेखनाला स्वानुभवाचा भक्कम आधार असल्याने ते लेखन परिणामकारक झाले आहेत.

सावित्रीबाईनी ज्योतीबांच्या सर्व कार्यात हिरीरीने भाग घेतला स्त्रियांनी शिकावे हे त्यांचे ब्रीद वाक्य होते. अनाथना आश्रय मिळवा हि त्याची कार्यक्षेत्र त्यांच्या श्रद्धेने प्रभावी झाली . सामजिक कार्यात पुढाकार घेणे हे त्यांचे ध्येय होते. त्यामुळेच १८७६ – ७७ मधल्या दुष्काळात त्यांनी खूप कष्ट केले . पुढे १८९७ मध्ये प्लेगची भयंकर साथ आली असताना त्यांनी आपल्या स्वतः च्या प्रकृतीचीही पर्वा न करता प्लेगची

लागण झालेल्यांसाठी काम केले . दुर्दैवाने त्या स्वतःच प्लेगच्या भीषण रोगाने बळी ठरल्या. आणि १० मार्च १८९७ मध्ये त्यांना मृतू आला. समजातल्या दिन : दलितांना मायेने जवळ करणाऱ्या, स्त्रियांना शिक्षण मिळावे म्हणून धडपडणाऱ्या सावित्रीबाई खर्या अर्थाने ज्योतिबाच्या सहचरणी म्हणून शोभल्या . त्याच्या थोर सामजिक कार्य विषयाची कृतघ्नता म्हणून १९९५ पासून ३ जानेवारी हा सावित्रीबाईचा जन्मदिन हा "बलीकादिन " म्हणून साजरा केला जातो.

समाजसेविका - राधा पाटील : लग्न झालेल्या स्त्रीने नवऱ्याच्या अवतीभोवती राहणं, त्याला उलट न बोलणं, प्रसंगी माघार घेणं, नवऱ्याला न दुखवणं स्वाभाविकच . . . पण कुठपर्यंत ?

नवरा-बायकोच्या नात्यात अनेक पदर. कधी उघड न दिसणारे, बाहेरच्यांना न जाणवणारे, तरीही ते दोघांनीही सोसावे लागणारे, सांगता येत नाही व सोसवत नाही. अशी बहुधा बायकांवर लादलेली स्थिती. नवरा व्यसन करू लागतो. त्या काळात मित्रांशी शेअर करतो. शिवाय ते सांगतांना पुरूषांना संकोच वाटत नाही व सोसवत नाही, बायकोला खानदानाची इज्जत, घराण्याची प्रतिष्ठा, बाईपण जपावं लागते नारीगुणी मानसिकतेमुळे नि लहानपणापासूनची शिकवण म्हणून. खरे तर स्त्रियांनाही विवाहीत असणं. श्री व सौ. सो ॲन्ड् सो म्हणून घेण्याचा, मिरवण्याचा अभिमान आणि आवडही. ते त्यांना अभिमानास्पद नव्हे तर गौरवास्पद वाटते. अशीच एक कहाणी आहे राधा पाटील यांची राधा मध्यमवर्गीय कुटूंबातील. साधं सरळ रेषेत जगत पदवीधर झालेली. खरं

तर लहानपणीच बाहुला-बाहुलीचे लग्न हा आवडता खेळ खेळणारी. चुरमुऱ्यांना मुंडवळया, फेटा, साडी गुंडाळून गळयात मण्यांची माळ वगैरे सजवणं वाजंत्री असंही जमेल तेवढं अशी ही राधा. लग्न करून छान संसार करायचा. हेच स्वप्न उराशी कवटाळून तारूण्यात पदार्पण केलेली. कपाळाला ला टिकली, गळयात भारदस्त् मंगळसुत्र, पायात जोडवी, बांगडया मनगटभर, भांगात सिंदूर हे सगळं हसण्यावरी न्यायची.

भरभरूण जगणं, संसाराची हौस, मनापासून राबणं, घर तारण्, अगदी धीरजचे कपडे इस्त्रीपासून ते बुट पॉलिस करण्यापर्यंत काम राधानं खुशीखुशी अंगावर केलेली घेतलेली. नवऱ्याच्या अवतीभोवती राहणं. त्याला उलट न बोलणं, सतत माघार घेणे, वाद नाही की आवाज चढवून बोलणं नाही, देवाला निस्सीम भक्त जसा पुजतो तशी ही राधा नवऱ्यावर श्रध्दा ठेवून जणू पुजा करायची. मनाच्या स्तरावर नवऱ्याला दुखवायचं नाहीच, ही आतप्रोत भावना नजरेत नवऱ्याबद्दलची माया अशी तिचीर वागणूक होती. सुरूवातीला धीरजला खुप कौतुक वाटलं पण पुढेपुढे त्याला राधाच्या भाबडेपणाचा कंटाळा नव्हे तर चीड यायला लागली. ग्रॅज्युएट राधा आणि तिचं हे असं वागणं ? राधाचं सगळं फिरण तन-मनाचं धीरजभोवती. इतकी आवडनिवड जपणं. पुढेपुढे करणं की, तिच्या मुर्खपणाचा त्याला संताप यायला लागला. राधा पदवीधर, वर्तमानपत्र वाचणं, बातम्या पाहणं, पार्लर जाणं. ग्रंथालयात जाऊन पुस्त्क आणणं, मार्केटिंग, बिल भरणे ती बिनचुकपणे करायची. पण धीरजनेही ऑफीसातलं सगळं सांगावं, ही अपेक्षा. धीरजला तिच्या वायफळ

बडबडीचा कंटाळा यायचा. 'शेअरिंग' नाहीच उरलं. संवाद आटत गेला. त्यांच्या मते राधामध्ये बौध्दीक कुवत नाही. घराबाहेरचं जग तर माहित नाही आणि जाणून घेण्याची उत्सुकताही नाही. राधाला मुर्खात काढणं, अंगावर वसकन ओरडणं वाढलं नी राधा नर्व्हस व्हायला लागली. सततचं अपमानास्पद बोलणं, वागवणं यामुळे राधाचा आत्मविश्वास कमी व्हायला लागला. निबुध्द, बेअक्कल, गचाळ अशा शेलक्या शब्दांमधून तिचा उतारा करायचा. धीरजचा जणू सपाटा लावला होता. धीरजची बौध्दीक भूक लागत नसल्याचा त्यानेच ग्रह करून घेतला. कारण राधा तर पती हा परमेश्व र मानून वागणारी. त्यामुळे तिच्याशी संवाद, समजावणं, समज देणं यातून राधाचं वागणं, बदलणं, शक्य झालं असतं धीरजला. विकएन्ड्ला बाहेर येणं, ट्रिप, लॉंग ड्राईव्ह , चांगली नाटकं-सिनेमा दोघांनी मिळून पाहणं व त्यावर चर्चा यातून राधाला बदलण्याचा प्रयत्न नाहीच केला धीरजनं. कारण राधा ही अशीच. हे गृहित धरलं त्यानं. म्हणजे संसार टिकवून ठेवलाय राधानंच, फ्लॅट, बँक बॅलेन्स्, फर्निचर, पैसा, सगळं राधाला देणारा धीरज फक्त वैवाहिक नाते नाकारून तरीही राधा स्थिर, स्वत:पुरतं स्वत:च जीवनाचं तत्वज्ञान घेऊन वावरणारी, ही राधाताई संसाराच्या या मायाजालातून सुटका घेते आणि आनंदाने समाजसेवा करण्याचा निर्णय घेवून आज कोल्हापूर शहरात आनंदाने गोरगरिब महिला व वृध्द यांचे समस्या सोडविण्यासाठी दिवसरात्र कार्य करून आपल्या कार्याचा ठसा समाजावर उमटविला आहे. राधाताई

स्वत:चा संसार सोडून इतरांचा संसार थाटण्यासाठी प्रयत्नशील झाल्या आहेत.

आंतरराष्ट्रीय धावपटू - अंजना ठमके : पाण्यासाठी डोक्यावर हंडा घेऊन दररोज तीन-चार किलोमीटर आणि शाळेसाठी दररोज पंधरा किलोमीटरची पायपीट करणारे पाय भारतीय ॲथलेटिक्स्च्या इतिहासात सुवर्ण पान लिहितील, असे स्वप्नतही कुणा द्रोणाचार्याला वाटले नसेल. पण नाशिकजवळील आदिवासी पाडयावरील अंजना ठमकेने सहजसाध्य केले ते वयाच्या अवघ्या 16 व्या वर्षी. डोंगराळ भागातील आदिवासी पाडयात वाढलेली ही मुलगी जीवनातील तशाच अडथळयांवर मात करीत आणखी नवे विक्रम साकारण्यास सज्ज आहे. नाशिकजवळील डोंगराळ आदिवासी भागात गणेशवाडी आहे. वाडीच्या टोकाला एका शेतमजुराची झोपडी. त्यात या स्व प्राने जन्म घेतला. आई-वडीलांनी मुलगी झाली म्हणुन नाक मुरडलं नाही. तिला नैसर्गिकरित्या वाढविले, म्हणजे काय, तर हालअपेष्टांचे जगणे हेच आपले जीवन हे बिंबवले. अंजना मात्र यातूनही मार्ग काढत शाळेपर्यंत धावत सुटली. गिरनारेच्या शाळेत ती दररोज पंधरा कि.मी. पायपीट करून दाखल होत असे. पाण्याची टंचाई या वाडीला नित्य पूजलेली शाळेत जाण्यापूर्वी पाण्याचा हंडा बरोबर घेऊन दररोज दिड कि.मी.पायपीट ठरलेली.

अशा प्रतिकुल परिस्थितीत 400 मी आणि 800 मिटर धावणे प्रकारातील एक विजेती घडत होती. शाळेत पाचवीला धावण्याच्या स्पर्धेत तिने इतरांना सहज मागे टाकले. तिचे नसीब असे की शाळेत तिला

पुढील स्पर्धेत भाग घेण्यास सतत मागे टाकले. तिचे नशीब असे की शाळेत तिला पुढील स्पर्धेत भाग घेण्यास सतत प्रोत्साहित केले. सातवीत असतांना पुण्यातील राज्य शालेय स्पर्धेत तिने सुवर्ण पटकाविले. ते धावणे शास्त्र-शुध्द नव्हते, अनवाणी होते. तरीदेखील त्यातील जिद्द एखादया विश्व विजेत्याचीच होती. या स्पर्धेनंतर अंजनाला आपल्यातील धावपटूची ओळख झाली. नाशिकमध्ये होणाऱ्या छोटया मोटया स्पर्धेत अनवाणी धावणारी ही मुलगी प्रशिक्षक विजयेंद्र सिंग याच्या नजरेस पडली आणि तेथून अंजनाचा विजेता म्हणून प्रवास सुरू झाला.

अंजना देशाच्या नजरेत पडली ती चीनमधील नान्चिंग येथे झालेलया यूथ् एशियन चॅम्पियनशिप मध्ये. यशाने ॲथलिटची खाण असलेल्या चीनच्या भूमीवर सोळा वर्षाच्या भारतीय मुलीने आंतरराष्ट्रीय सुवर्ण पदक खेचून आणणे, ही गोष्ट साधी नाही. 800 मी. धावण्याच्याह स्पर्धेत 2 मि 12.34 सेकंदाची विक्रमी खेळात वेळ नोंदवत अंजनाने ऐतिहासिक कामगिरी केली आहे. ॲथलेटीक्स् मध्ये देशाला सुवर्णपदक मिळवून देणारी ती पहिली खेळाडू आहे. त्या पाठोपाठ झालेल्या आशियाई युवा क्रिडा स्पर्धेत तिने 800 मीटरमध्ये दोन मि. 11.47 सेंकद वेळ देत सुवर्ण पदकाला गवसणी घातली. त्याचवेळी तिने स्वतःचाच उच्चांक मोडला तो 0.87 सेकंदाने आता ती सुवर्णकन्या झाली. ती शालेय ॲथलेटिक्स् स्पर्धेत भारताच्या संघाची कर्णधार होती. क्वालालम्पूर (मलेशिया) येथे सुरू असलेल्या पहिल्या आशियाई शालेय ॲथलेटिक्स् स्पर्धेत तिने देशाला आणखी एक सुवर्णपदक मिळवून दिले. आठशे मीटर

तीने धावण्यास 2 मी. 10.53 सेकंद अशी वेळ दिली. गतस्पर्धेपेक्षा ही कामगिरी सरस होती. आज अंजनाला भोसला प्रबोधिनीचे तयारी ही तिची बलस्थाने आहेत. "आई-वडीलांचे पाठबळ, प्रशिक्षकांची मेहनत या बळावर मी यशस्वी होत आहे."

या यशस्वी कन्येची ही कहाणी ऐकून शरीरात ऊर्जा संचारते आणि प्रत्येकास प्रेरणा मिळते.

सिंधुताई सपकाळ : या अनाथांसाठी सेवाकार्य करणाऱ्या भारतीय सामाजिक कार्यकर्त्या आहेत. त्यांनी अनेक खडतर प्रसंगाना तोंड देत देत हजारों अनाथ मुलांचा सांभाळ केला आहे.

सिंधुताई सपकाळ यांचा जन्म १४ नोव्हेंबर इ.स. १९४७ रोजी <u>महाराष्ट्रातील</u> <u>वर्धा</u> येथे झाला. नको असताना मुलगी झाली म्हणून तिचे नाव चिंधी ठेवले. वर्धा जिल्ह्यातील जंगल भागातील नवरगाव ही त्यांची जन्मभूमी. त्यांचे वडील अभिमान साठे गुरे वळायचे काम करायचे. गाव लहान असल्याने तेथे सुविधांचा अभाव. घरची गुरे राखायला म्हणून रोज सकाळी बाहेर पाठवायचे आणि त्या शाळेत जाऊन बसायच्या. मुळच्याच बुद्धिमान असल्या तरी जेमतेम मराठी शाळेत चौथीपर्यंत शिकता आले.

विवाह वयाच्या ९ व्या वर्षी वयाने २६ वर्षांनी मोठे असलेल्या श्रीहरी सपकाळ यांच्याशी झाला. घरी प्रचंड सासुरवास होता. कुटुंबात शैक्षणिक वातावरण नाही. जंगलात लाकूडफाटा, शेण गोळा करताना सापडलेले कागदाचे तुकडे माई घरी आणायच्या आणि उंदराच्या बिळांत

लपवून ठेवायच्या. क्वचित घरी एकट्या असल्या तर त्या अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करीत.

अठराव्या वर्षापर्यंत माईंची तीन बाळंतपणे झाली. त्या चौथ्या वेळी गर्भवती असताना त्यांनी त्यांच्या आयुष्यातला पहिला संघर्ष केला. तेव्हा गुरे वळणे हाच व्यवसाय असायचा. गुरेही शेकड्यांनी असायची. त्यांचे शेण काढता काढता बायकांचे कंबरडे मोडायचे. शेण काढून बाया अर्धमेल्या व्हायच्या. पण त्याबद्दल कोणतीही मजुरी मिळायची नाही. रस्त्यावर मुरूम फोडणाऱ्यांना मजुरी, पण शेण काढणाऱ्यांना नाही. या शेणाचा लिलाव फॉरिस्टवाले करायचे. इथे सिंधुताईंनी बंड पुकारले आणि लढा सुरू केला. त्यामुळे या लिलावात ज्यांना हप्ता मिळायचा त्यांच्या हप्त्यावर गदा आली. हा लढा जिंकल्या पण त्यांना या लढ्याची जबर किंमत चुकवावी लागली. बाईंच्या या धैर्याने गावातील जमीनदार, दमडाजी असतकर दुखावला गेला होता. जंगलखात्याकडून येणारी मिळकत बंद झाली.

दमडाजीने सिंधुताईंच्या पोटातील मूल आपले असल्याचा प्रचार सुरू केला. नवऱ्याच्या मनात त्यांच्या चारित्र्याबद्दल संशय निर्माण झाला आणि पूर्ण दिवस भरलेल्या ताईंना त्याने बेदम मारून घराबाहेर काढले. गुरांच्या लाथा बसून मरतील म्हणून तशा अर्धमेल्या अवस्थेत त्यांना गोठ्यात आणून टाकले. त्या अवस्थेत त्यांची कन्या जन्माला आली. नवऱ्याने हाकलल्यानंतर गावकऱ्यांनीही हाकलले. माराने अर्धमेल्या झालेल्या सिंधुताई माहेरी आल्या, पण सख्ख्या आईनेही पाठ फिरवली.

परभणी-नांदेड-मनमाड रेल्वे स्टेशनांवर सिंधुताई भीक मागत हिंडायच्या. चतकोर भाकर, उष्टावलेले एखादे फळ हाती लागेल, म्हणून रात्रभर रेल्वे रुळांच्या कडेने फिरायच्या.एकदा जळगाव जिल्ह्यातील पिंपराळा स्टेशनवर त्यांनी आत्महत्येचा प्रयत्नही केला. पण 'लहान मुलीचा जीव घेतला तर पाप लागेल' म्हणून मागे फिरल्या. मग पुन्हा भीक मागत पोट भरणे सुरू झाले. सिंधुताई दिवसभर भीक मागायच्या आणि रात्री स्टेशनवरच झोपायच्या. पण तिथे त्यांनी कधी एकटे खाल्ले नाही. स्टेशनवरच्या सगळ्या भिकाऱ्यांना बोलावून त्या मिळालेल्या अन्नाचा काला करायच्या आणि मग सर्व भिकारी एकत्र बसून जेवायचे. त्यांनीच २१ वर्षांच्या ताईंना संरक्षण दिले. दोन दिवस काहीच भीक मिळाली नसल्याने त्यांच्या लक्षात आले की तिथे कायम राहता येणार नाही. शेवटी सिंधुताईंनी स्मशान गाठले.

अनाथ मुलांना सांभाळून त्यांच्या जीवनाला दिशा देण्यासाठी सिंधुताई यांनी ममता बाल सदन संस्थेची स्थापना केली. १९९४ साली पुण्याजवळ पुरंदर तालुक्यात कुंभारवळण या गावात ही संस्था सुरु झाली. आपली कन्या ममता हिला दगडूशेठ हलवाई संस्थेच्या माध्यमातून शिक्षणासाठी सेवासदन येथे दाखल केले आणि त्यांनी इतर अनाथ आणि बेवारस मुलांना आधार दिला. येथे लहान मुलांना सर्व शिक्षण दिले जाते. त्यांच्या भोजन, कपडे अन्य सुविधा यांची उपलब्धता संस्थेकडून केली जाते. शिक्षण पूर्ण झाल्यावर येथील मुले आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होतील यासाठीही त्यांना मार्गदर्शन दिले जाते. आर्थिक दृष्ट्या स्वयंपूर्ण झाल्यावर

या युवक युवतींना योग्य जोडीदार शोधून देणे आणि त्यांच्या विवाहाचे आयोजन करणे हे कार्यही संस्थेकडूनच केले जाते. अशी सुमारे १०५० मुले या संस्थेत राहिलेली आहेत. [3]

सिंधुताई यांनी अन्य समकक्ष संस्थाही स्थापन केलेल्या आहेत त्या याप्रमाणे-

- बाल निकेतन हडपसर, पुणे
- सावित्रीबाई फुले मुलींचे वसतिगृह , चिखलदरा
- अभिमान बाल भवन, वर्धा
- गोपिका गाईरक्षण केंद्र, वर्धा (गोपालन) [3]
- ममता बाल सदन, सासवड
- सप्तसिंधु महिला आधार बालसंगोपन व शिक्षणसंस्था, पुणे[3]

आंतरराष्ट्रीय पातळीवर

सिंधुताई यांनी आपल्या संस्थेच्या प्रचारासाठी आणि कार्यासाठी निधी संकलन करण्याच्या हेतूने प्रदेश दौरे केले आहेत आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर त्यांनी आपल्या बोलण्याने आणि काव्याने समाजाला प्रभावित केले आहे. परदेशी अनुदान मिळणे सोपे जावे या हेतूने त्यांनी मदर ग्लोबल फाउंडेशन संस्थेची स्थापना केली आहे.[5]

निष्कर्ष :

1. जागतिकीकरणाच्या युगात समाजाचा महिलांविषयी चा दृष्टीकोन बदलावा आणि स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतामध्ये खऱ्या अर्थाने परिवर्तनाच्या प्रक्रियांना सुरुवात झाली. त्यामध्ये

भारताच्या जडणघडणीत महिलांचे योगदान हे तितकेच महत्वाचे आहे जेवढे पुरुषांचे. कारण सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व क्रिडा या सर्वच क्षेत्रात महिलांचा सहभाग हा महत्वपूर्ण आहे.

संदर्भ :

1. https://www.marathi-unlimited.in/2013/02/savitribai-phule/
2. कर्तृत्वान स्त्रियांची यशोगाथा – प्राचार्य डॉ. एस.एस.राणे, प्रा.दिपक एस.पवार

Dr. K.A. Gawande

2021

ISBN - 978-81-951551-5-6

भारताच्या जडणघडणीत महिलांचे योगदान

Peer-Reviewed Book Chapter

संपादक डॉ. अनिल एन. ठाकरे

Dr. K.A. Gawarde
2020-21

ISBN-978-81-951551-5-6

१२) भारताच्या जडणघडणीत महीलांचे सामाजिक योगदान / ७०
डॉ. महेश प्रल्हादराव गोमासे
१३) महीला सक्षमीकरणातील अडथळे व उपाय / ७९
डॉ. विलास आबा गायकवाड
१४) सामाजिक कार्य करणाऱ्या स्त्रियांच्या आत्मचरित्राचे मराठी साहित्यातील योगदान / ८५
प्रा. डॉ. संतोष विष्णू चतुर
१५) भारताच्या जडणघडणीत आधुनिक महिलांचे योगदान / ९६
प्रा.दिलीप एम. मोरे
१६) भारताच्या शैक्षणिक जडणघडणीत महिलांचे योगदान: एक शोध / ११०
डॉ.हरिदास देविदास आखरे
१७) वर्धा येथील मावशी केळकर यांचे स्वातंत्र्यपूर्व काळातील सामाजिक, शैक्षणिक कार्य / ११९
प्रा. डॉ. किशोर एच. वारापात्रे
१८) अमरावती जिल्ह्यातील महिलांचे सामाजिक प्रबोधनाचे कार्य / १२४
डॉ.अमोल रमेशराव बोरकर
१९) विदर्भात स्त्री शिक्षणाच्या क्षेत्रात कमलाताई हॉस्पेट व मालतीबाई रानीवाला यांचे योगदान / १३०
डॉ. अभिलाषा गऊत,
२०) भारताच्या जडणघडणीत महिलांचे सामाजिक योगदान / १३९
डॉ.कोकीळा अ. गावंडे
२१) स्वराज्याच्या जडणघडणीत महाराणी येसूबाईंचे योगदान / १४५
डॉ. विष्णु नामदेव लांडे

ISBN-978-81-951551-5-6

भारताच्या जडणघडणीत महीलांचे सामाजिक योगदान

डॉ.कोकीळा अ. गावंडे
श्रीमती को.गा.म.महा.दर्यापूर

प्रस्तावना :

भारतीय समाजाने सदा, सर्वकाळ स्त्रियांच्या अधिकारांच्या कक्षा काहीशा सीमीतच ठेवल्या. अनेक रूढी, प्रथा, परंपरा यामुळे स्त्री चा दर्जा हा दुय्यम होता परंतु भारतीय संस्कृतीत प्रारंभापासून स्त्रीला आदराचे स्थान प्राप्त झाले होते. कोणत्याही कालखंडातील समाजजीवनाचा समृद्धीचा व प्रगतीचा विचार करावयाचा झाल्यास त्या काळातील स्त्री जीवन कितपत समृद्ध होते समाजाकडून स्त्रीयांना दिली जाणारी वागणूक व त्या अनुषंगाने स्त्रीचे प्रगट होणारे व्यक्तीमत्व हा त्या काळातील सामाजिक सुधारणेचा निकष मानला जातो. म्हणूनच जो देश, जो समाज स्त्रियांना सन्मानाने वागवितो तो देश तो समाज प्रगतीपथावर आहे असे मानले जाते.

19 व्या शतकात भारतीय समाजसुधारकांनी महिलांवर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडण्याचा प्रयत्न केला. रूढी, प्रथा परंपरांच्या नावाखाली महिलांवर लादली जाणारी बंधने नाकारून होणाऱ्या अन्यायाविरूद्ध लढा देण्यासाठी सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई, डॉ.आनंदीबाई जोशी, ताराबाई शिंदे यांनी महिलांमध्ये जागृती घडवून आणली. महिलांच्या प्रश्नांना वाणीव, अभिव्यक्ती, विचारमंथन यातून महिलांनीच महिलांसाठी लढण्याची परंपरा सुरू केली. अनेक महिला ह्या देशभक्तीसाठी आपले आयुष्य पणाला लावणाऱ्या निर्माण झाल्या. चळवळ करणारी महिला ही विद्या विभुषित असावी, म्हणून स्त्री

ISBN 978-81-951551-5-6

शिक्षणाला महत्त्व दिले. महिलांना [illegible] समाजातील सामाजिक प्रश्नांची दाहकता कमी होईल असे त्यांना वाटे. भारतीय स्त्री चळवळीचा नारा 'स्त्री मुक्ती' असा होता. पण हा नारा मुक्तीचा विचार पुरुषांशी संघर्ष या भावनेतून नव्हता तर पुरुषांशी सहकार्य या भावनेतून होता. महिलांना एखादा विचार पटल्यास त्या आपले काम मनापासून करतात. फक्त त्यांना काम करण्यास योग्य वातावरण, योग्य व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले पाहिजे.

भारताच्या जडणघडणीत खालील महिलांचे सामाजिक योगदान अविस्मरणीय आहे.

1. **सावित्रीबाई फुले** : यांचा जन्म 3 जाने 1831 रोजी महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यातील नायगाव या गावी नेवसे कुटुंबात झाला. वयाच्या 9 व्या वर्षी त्यांचा विवाह 12 वर्षांच्या जोतिबा फुलेंशी झाला. लग्नानंतर त्यांच्या पतीनेच त्यांना लिहायला, वाचायला शिकविले [illegible] सावित्रीबाईंनी दलीत समाजातीलच नव्हे तर संपूर्ण देशातील पहिल्या शिक्षिका म्हणून गौरव प्राप्त केला. त्यांनी 1848 मध्ये मुलींसाठी पहिली महिला शाळा सुरू केली. त्यांच्या जीवनकाळात त्यांनी पुण्यातच 18 महिला शाळा उघडल्या. नंतर 1854 मध्ये या दांपत्यांनी यांनी अनाथ आश्रम उघडला. एका व्यक्तीद्वारे भारतात सुरू होणारे हे पहिले अनाथ आश्रम होते. [illegible] अविवाहीत गर्भधारणामुळे होणाऱ्या बालहत्या रोखण्यासाठी त्यांनी [illegible] प्रतिबंधक गृह [illegible] त्याचबरोबर विधवांची दुर्दैवी परिस्थिती पाहता त्यांनी विधवा पुनर्विवाह सुरू केले. 1854 मध्ये त्यांनी विधवांसाठी आश्रम बांधला. विधवांची अवस्था सुधारण्यासाठी तसेच विधवांची सतीप्रथा रोखण्यासाठी, पुनर्विवाहासाठी प्रोत्साहन देण्यासाठी त्यांनी बरेच प्रयत्न केले. सावित्रीबाईंनी पतीसमवेत काशिबाई नावाच्या गरोदर विधवा महिलेला आत्महत्या करण्यापासून रोखून त्या

ISBN 978-81-951551-5-6

नाही तर तिला आपल्या घरीच ठेवले. पतीची काळजी घेतली व बाळंतपण तिची प्रसुती केली. नंतर त्यांनी तिचा मुलगा यशवंत याला स्वतः दत्तक घेतले त्याला शिक्षण दिले. तोच यशवंत नंतर एक प्रसिद्ध डॉक्टर बनला.

सत्य शोधक समाजाचे अध्यक्ष या, जोतिबा फुले यांच्या निधनानंतर त्यांचे अपूर्ण राहिलेले सामाजिक कार्य पूर्ण करून त्यांची पताका समाजाच्या तळागाळापर्यंत पोहचवली. 1897 मध्ये पुण्यात भयानक प्लेगची साथ पसरली. प्लेगच्या रोगीला रुग्णांची सेवा करत असताना सावित्रीबाई फुले स्वतः देखील प्लेगच्या रोगाला बळी पडल्या व 10 मार्च 1897 ला त्यांचे निधन झाले. त्या काळात ही सर्व कामे करणे वाटते तितके सोपे नव्हते. समाजातील अनेक अडचणी व तीव्र विरोध असूनही महिलांचे जीवनमान आणि शिक्षण सुधारण्यासाठी व रुढीवादी प्रथा सुधारण्याचे महत्त्वपूर्ण योगदान भारताच्या जडणघडणीत महिलांचे आहे.

2. **पंडिता रमाबाई** : यांचा जन्म 23 एप्रील 1858 मध्ये चित्पावन महाराष्ट्रातील गंगामूळ येथे ब्राम्हण कुटुंबात झाला. त्यांच्या वडीलांचे नाव अनंतशास्त्री हे समाजसुधारक व विदयाविभुषित ब्राम्हण होते. रमाबाईंचा विवाह बिपिन बिहारी मेधावी या शुद्र जातीतील बंगाली वकिलाशी झाला. मेधावींच्या मृत्यू नंतर त्या पुण्यात परतल्या. त्यानंतर 1883 मध्ये रमाबाईंनी इंग्लंडमध्ये शिक्षक म्हणून प्रशिक्षण घेण्याचे ठरविले. स्त्रियांनी ज्ञान संपादन करून आपली उन्नती स्वतः करावी त्यामुळे परंपरा व धर्मागत, कर्मठता यांच्या जोखडातून [illegible] भारतीय स्त्री ज्ञानी होईल असे त्यांना वाटे.

रमाबाईंनी शारदासदन या संस्थेची स्थापना 11 मार्च 1889 रोजी मुंबईत विल्सन कॉलेज जवळ गिरगाव चौपाटी जवळच्या एका भाड्याच्या घरात केली. सुरुवातीला शारदा सदनात 18 विधवा होत्या. इ.सन 1890 च्या नोव्हेंबर महिन्यात त्यांनी हे शारदासदन पुण्याच्या आगाखानाच्या बंगल्यात हलविले.

ISBN 978-81-951551-5-6

त्यानंतर 1892 मध्ये स्वतः इमारत बांधून त्यामध्ये शारदा सदन उभारले. या संस्थेत पहिली जी मुलगी दाखल झाली तिचे नाव शारदा सदन होते. तीचेच नाव रमाबाईंनी संस्थेला दिले होते. ही शारदा सदन बालविधवा नव्हती तर पुनर्विवाहीत आईची मुलगी होती. पुण्यात एका तरुण विधवा स्त्रीने अनेक विधवा आणि परित्यक्त्या स्त्रियांसाठी आश्रम काढावा व त्यांना सुखात ठेवावे, शारदा सदन धर्मातीत ठेवण्यात आहीर वचन दिल्यामुळे पंडिताबाई सर्व प्रकारची काळजी घेत होत्या. पण विघ्न संतोषी माणसं त्याना सुखासुखी काम करू देत नव्हती. असंख्य अडथळे येत होते. अनेक दुर्दैवी मुली रमाबाईकडे येत होत्या. त्यामुळे नातेवाईक त्यांना गुपचूप आनुन सोडत होते. एकदा एक ब्राम्हण गृहस्थ आपल्या मुलीचे केशवपन होऊ नये म्हणून रमाबाईच्या संमतीची वाटही न पाहताच तिला रात्रीच्या काळोखात सदनात सोडून गेले. तेव्हा आत्मविश्वास रमाबाईंवर होता. पुढे रमाबाईंनी तिला शिकवून तिचा विवाह करून दिला. पुढे तिचा मुलगा मुंबईच्या विल्सन कॉलेजचा प्राचार्य झाला. स्त्री शिक्षण, विधवा विवाह स्वावलंबन या विषयीवर भर देणारी समाजसुधारक म्हणून पंडिताबाईंना कैसर-ए-हिंद 45 ग्रॅम वजनाचे सोन्याचे पदक बहाल करण्यात आले. टाईम्स ऑफ इंडियाने त्यांची गणना भारतीय शिल्पकारांत केली आहे. पं. रमाबाईंना परदेशात स्थिरस्थावर होऊन पुन्हा विवाह करून आनंदात आणि समृद्धीत आयुष्य व्यतीत करणे सहज शक्य होते. [illegible] तु आपले वास्तविक [illegible] नाकारले. भारतातील सर्व प्रकारच्या शोषणाला [illegible] ला उर्जितावस्थेत आणण्याचे कार्य करण्याचा वसा त्यांनी घेतला होता.

3. साधनाताई आमटे : आनंदवन म्ह[illegible]। आपल्या नजरे समोर बाबा आमटे येतात. पण साधनाताईंचे योगदान [illegible] मोठे होते. त्याही बाबांच्या पाठीमागे खंबीर उभ्या होत्या. त्यांच्या प्रत्येक कार्याला त्यांनी खंबीरपणे साथ दिली.

ISBN 978-81-951551-5-6

दोघांनीही हजारो माणसं [illegible] आपले [illegible] बाबा [illegible] अनेक प्रकल्प साकार केले [illegible] पण [illegible], [illegible] साधनाताईंनी [illegible] बाबांना साथ दिली. बाबांनी [illegible] साधना ताईंनी विवाहानंतर [illegible] जीवन आत्मसात केले. बाबांच्या [illegible] बाबांनी [illegible] सर्व [illegible] साधनाताई [illegible]. नंतर त्यांनी कुष्ठरोग निर्मूलन कार्य करण्यास सुरुवात केली. [illegible] करण्यासाठी त्या बाबा बरोबर [illegible] येथे गेल्या. विनोबा भावे यांनीही त्यांना मदत केली. आनंदवनात आलेल्या पाहुण्यांचा स्वयंपाक साधनाताई करत. बाबा जेव्हा महारोग्यांचे जीवन [illegible] त्यांच्या कामात मदतनीस म्हणून साधनाताई असत. [illegible] आनंदवनातील महारोग्यांची संख्या वाढली. तेव्हा त्यांनी [illegible] संगोपनयोगी [illegible] केली. नंतर [illegible] शेतकी महाविद्यालय सुरू झाले व तेथील विद्यार्थ्यांच्या स्वयंपाकाचे काम साधनाताई करत. अंध मुलांसाठी 'आनंद अंध विद्यालय' स्थापन करण्यात आले. तसेच तरुणांसाठी अनेक शिबीर घेण्यात आले. तसेच आदिवासींच्या विकासासाठी काही प्रकल्प राबविण्यात आले. या सर्व कार्यात साधनाताईंनी बाबांना भरपूर साथ दिली. त्याच बरोबर आपली दोन्ही मुले विकास आणि प्रकाश यांनाही साधनाताईंनी [illegible] संस्कार देऊन आपल्या कार्यात सामिल करून घेतले. आज त्यांनी [illegible] कार्य [illegible] त्यांना समाजसेवेचा वारसा चालविला आहे.

4. अहिल्या रांगणेकर : अहिल्या रांगणेकर यांचा जन्म 5 जुलै 1922 रोजी [illegible] झाला. [illegible] समाजसुधारक होते.

ISBN 978-81-951551-5-6

आगरकरांच्या विचारसरणीचा त्यांच्यावर प्रभाव होता. म्हणून स्त्रियांच्या शिक्षणाचे ते पुरस्कर्ते होतेच म्हणून त्यांनी आपल्या मुलींना शिक्षण [illegible] अहिल्या बाईंचे शिक्षण बी.[illegible] हायस्कूल आणि फर्ग्युसन कॉलेज पुणे, रुईया [illegible] मुंबई येथे झाले. त्या फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये शिकत असताना गांधीजींनी 1942 ला 'चले जाव' चळवळ सुरु [illegible] सरकारच्या निषेध करण्यासाठी कॉलेजमधील विद्यार्थ्यांनी काढलेल्या मोर्चात सहभागी झाल्यामुळे अहिल्याबाईंना सार्डीन महिन्यांचा तुरुंगवास घडला. तुरुंगामध्ये सोफिया खान, मोहिनी पटेल, मृदुला साराभाई [illegible] यांचा [illegible] त्यांना लाभला. त्या [illegible] सानिध्यात त्यांना समाजसेवेचे शिक्षण मिळाले. या मोर्चामुळे त्यांना फर्ग्युसन कॉलेजमधून काढून टाकण्यात आले. त्यानंतर पुढे त्या मुंबईतील रुईया कॉलेजमधून त्या बी.एस्सी. झाल्या. 1943 मध्ये त्यांनी कम्युनिस्ट पार्टीचे सदस्यत्व स्विकारले. रशियन क्रांतीने प्रभावित होऊन त्या गिरणी कामगार युनियनमध्ये सामील झाल्या. गिरणी कामगार महिलांना बाळंतपणाचा भत्ता, पगारवाढ, योग्य काम मिळावे यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. 'परळ' महिला संघाची स्थापना केली. महागाई प्रतिकार मोहिम सुरू केली. 1943 मध्ये दूध महाग झाले होते. तेव्हा मोर्चा काढून मुलांना अल्प किमतीत दूध मिळवून दिले. झोपडपट्टीतील गरीब लोकांचे प्रश्न मार्गी लावले. [illegible] प्रतिबंधक कायद्याचा प्रसार मोहिमेत सहभाग घेतला. तसेच ऑल इंडिया डेमोक्रॅटिक वुमेन्स असोसिएशन च्या कार्यालयातून त्यांनी काम केले होते. 22 फेब्रु 1946 रोजी झालेल्या गोळीबारात अहिल्या व त्यांची बहीण कुसुम रणदिवे [illegible] सुदैवाने वाचल्या पण सरकारी [illegible] 1948 मध्ये [illegible] पाठिंबा दिल्यामुळे अहिल्याबाईंना दिड वर्ष तुरुंगवास झाला. तसेच 1957 च्या लढ्यामध्ये एक वर्ष अहिल्या बाईंना तुरुंगवास झाला.

ISBN 978-81-951551-5-6

[illegible] त्यांनी 21 दिवसांचा अन्न सत्याग्रह केला होता. 1962 मध्ये संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनात सार्डीन वर्षांचा तुरुंगवास अहिल्या बाईंना भोगावा लागला. 1974 मध्ये झालेल्या रेल्वे संपामध्ये सहभागी झाल्याबद्दल त्यांना अटक झाली. 1975 च्या आणिबाणीच्या काळात त्या जेल मध्ये अटकेत होत्या तेव्हा त्या निवडणुकीत निवडून आल्या. त्यांनी समाजातल्या तळागाळातल्या लोकांचे प्रश्न व स्त्रियांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. बलात्कार विरोधी कायदा बदलून घेतला परंतु त्याची योग्य अंमलबजावणी होत नाही याची त्यांना खंत वाटे स्त्रियांना 33 टक्के आरक्षण मिळावे यासाठी त्या आग्रही व प्रयत्नशील होत्या. अहिल्या बाईंचे पती पांडुरंग रांगणेकर हे कम्युनिस्ट पक्षाचे कार्यकर्ते होते. अहिल्या बाई ही कोणत्याही सभेला व कार्यक्रमाला उपस्थित राहत. त्यांच्या उत्साही भाषणाने सभा भारावून जाई असं सदैव उत्साही व्यक्तीमत्व 19 एप्रील 2009 रोजी काळाच्या पडद्याआड गेले. त्यांचे हे योगदान भारतीय इतिहासात प्रेरणादायी व अविस्मरणीय आहे. म्हणून तिला महाराष्ट्रातील चळवळींना रणरागिणी म्हटले आहे.

5.डॉ.व्ही.शांता (डॉ.विश्वनाथन शांता) : यांच्या आजोबाचे नांव डॉ.सी.व्हि.रमण हे होत. तर नोबेल पारितोषिक विजेते डॉ.एस.चंद्रशेखर हे त्यांचे चुलत होते. अशा कुटुंबातुन जन्माला आलेल्या डॉ.व्हि.शांता त्यांच्या घराण्यात विद्वत्ता नांदत होती. 1952 मध्ये त्यांनी एम.बी.बी.एस. ही पदवी धारण केली. 1955 मध्ये त्या एम.डी. झाल्या. त्यानंतर दीड वर्ष त्यांनी सरकारी नोकरी केली. त्यावेळी त्यांना केवळ 200 रु. पगार होता. सुशिक्षित आणि संपन्न घराण्यातुन त्या पुढे आल्यामुळे त्यांना स्वतःचे रुग्णालय स्थापण करणे अशक्य नव्हते. त्यासाठी लागणारे भांडवळ मिळणे त्यांना कठीण नव्हते. मात्र त्यांचा जीवनमार्गच वेगळा होता. शासकीय नोकरीत राहून प्राथमिक आरोग्य केंद्रात काम करण्याचा निर्णय

त्यांनी घेतला. मात्र त्यावेळी त्यांच्यामध्ये संशोधनाची वृत्ती प्रखर झाली. त्यांनी अमेरिकेत रुग्णसेवा आणि संशोधन चालू ठेवले. तामिळनाडू सरकार केंद्र सरकार शिवाय जागतिक आरोग्य संघटना बरोबरही त्यांनी विविध पातळ्यावर काम केले. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या आरोग्य सल्लागार समितीच्या त्या अनेक वर्षे सदस्य होत्या. जागतिक आरोग्य विषयीच्या धोरणावर अभ्यास करून त्याचा उपयोग गरीब वर्गाला झाला पाहिजे यासाठी त्या प्रयत्नशील होत्या. अनेक राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय संस्थावर त्यांनी काम केले. जगभरातील ज्ञान अडयार कॅन्सर इन्स्टिट्यूटच्या त्या अध्यक्षा होत्या व त्याच इन्स्टिट्यूटच्या भव्य परिसरातील एका छोट्या खोलीत राहत होत्या. प्रसूतीशास्त्रात एम.डी. केल्यानंतर तत्कालीन मद्रास लोकसेवा आयोगाच्या परीक्षा देऊन राज्य शासनाची नोकरी त्यांनी पत्करली होती. महिला बालकल्याण आणि कुटुंब आरोग्य विभागात काम करीत होत्या. तेव्हा त्यांनी डॉ.मुथुलक्ष्मीरेड्डी यांची भेट झाली. तेव्हा त्यांनी कॅन्सर संशोधन व उपचार करणारे रुग्णालय सुरू करण्याचा विचार केला होता. एका छोट्या जागेत केवळ बारा बेडसने रुग्णालय सुरू करण्यात आले.

"आजचे संशोधन हा उद्याचा उपचार" असं म्हणतो असे मानणाऱ्या डॉ.शांता यांना रुग्णांना भेडसावणाऱ्या विविध आजारावर संशोधनही करायचे होते. विशेषतः कॅन्सरच्या भितीदायक रोगावर अधिक संशोधन झाले पाहिजे. कॅन्सर झाल्याने [illegible] घेण्यासाठी नसेल त्यावर मात करण्यासाठी [illegible] उपचार शोधले पाहिजे गरीब रुग्णांनाही कमीतकमी खर्चात उपचार मिळाले पाहिजे. हा श्वास घेऊन 1955 ते अखेरचा श्वास घेईपर्यंत त्या अडयार कॅन्सर इन्स्टिट्यूटसाठी कार्यरत राहिल्या. दिवसातील 24 तास आणि सलग 65 वर्षे त्यांनी या कॅन्सर इन्स्टिट्यूटमध्ये संशोधन, उपचार, अध्यापन रुग्णांची सेवा

करण्यात आयुष्य खर्ची घातले. सर्व सामान्य माणसाला कमी पैशांमध्ये [illegible] मिळाले पाहिजे यावर त्या ठाम होत्या. नवीन डॉक्टरांनी रुग्णांच्या सेवेसाठी [illegible] पाहिजे असे त्यांचे मत होते. म्हणून [illegible] इन्स्टिट्यूटमधील सेल संस्थानात राहत होत्या.

डॉ.व्हि.शांता यांचे जीवनमान त्यांचा जीवनप्रवास पाहून भारत सरकारने त्यांना 1986 पद्मश्री 2006 मध्ये पद्मभूषण व 2016 मध्ये पद्मविभूषण देऊन त्यांचा गौरव केला व 2005 मध्ये त्यांना रेमन मॅगसेसे हा पुरस्कार देण्यात आला. हे सर्व पुरस्कार त्यांनी [illegible] कॅन्सर इन्स्टिट्यूटच्या [illegible] व त्या रक्कमेचा विनियोग ही संस्थेसाठी केला. [illegible] 12 बेडचे [illegible] रुग्णालय आज [illegible] व [illegible] संशोधन व उपचार [illegible] झाले आहे.

सलग 65 वर्षे रुग्णालयाच्या परिसरात राहून [illegible] संशोधन चिंतन आणि मनन [illegible] कोरोना विषाणूच्या [illegible] त्या खूप अस्वस्थ झाल्या होत्या. गरीब माणसाला [illegible] [illegible] हा विषाणू आहे. या विषाणूने त्या खूप [illegible] [illegible] त्यांना हृदयविकाराचा धक्का बसला. [illegible] अखेरीस 19 जानेवारी 2021 रोजी [illegible] 93 व्या वर्षी त्यांचे [illegible] भारताच्या इतिहासात [illegible] कार्याने [illegible] डॉ.व्हि.शांता [illegible]

निष्कर्ष :

ISBN-978-81-951551-5-6

1. उपरोक्त महिलांची सामाजिक कामगिरी पाहता भारताच्या जडणघडणीत त्यांचे अनमोल योगदान असल्याचे दिसून येते. महिलांनी आरोग्य, शिक्षण, विज्ञान अशा सर्वच क्षेत्रात पुरुषाच्या पावलावर पाऊल टाकले नाहीतर आपले संपूर्ण आयुष्य दिले महिलांच्या उन्नतीकरीता खर्ची घातले आहे. आज भारतातील महिला संघटनांनी सामाजिक न्याय व समतेसाठी लढा दिला. महिलांच्या प्रश्नासाठी महिलाच जागृत झाल्या. धर्म, वर्ग, वंश असे भेदभाव विसरून आपल्या हक्कासाठी न्याय मागण्यासाठी नवीन चळवळी या संघर्षात स्त्रियांची स्त्रियांना मदत होत आहे. महिलांनी जर महिलांच्या हक्काबाबत जागृत राहून तो मिळविण्याचा प्रयत्न केल्यास आपण निश्चित यशस्वी होऊ असा विश्वास महिलांमध्ये निर्माण झाल्याचे दिसून येते.

संदर्भग्रंथ :

भारतीय इतिहासातील : स्त्री आणि कर्तृत्व : डॉ.देशपांडे सुषमा – विद्या बुक्स पब्लि. औरंगाबाद

भारतीय इतिहासातील स्त्रीया : डॉ.सौ.पाटील पद्मजा, डॉ.सौ.माधवशीला – फडके प्रकाशन कोल्हापूर

सीमन्तीचा पहिला हुंकार : नागनाई सिंह – दैनिक नवभारत

स्त्रीयांचे स्थान : कर्वे स्वाती – उत्कर्ष प्रकाशन पुणे

मराठी पुनरुत्थान समग्र वाङ्मय : फडके य. दी. – महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई

डॉ.लिंबाळे : दैनिक लोकमत वृत्तपत्र

Book - Dr. H.D. Akhare

संतप्रबोधन

डॉ. हरिदास आखरे

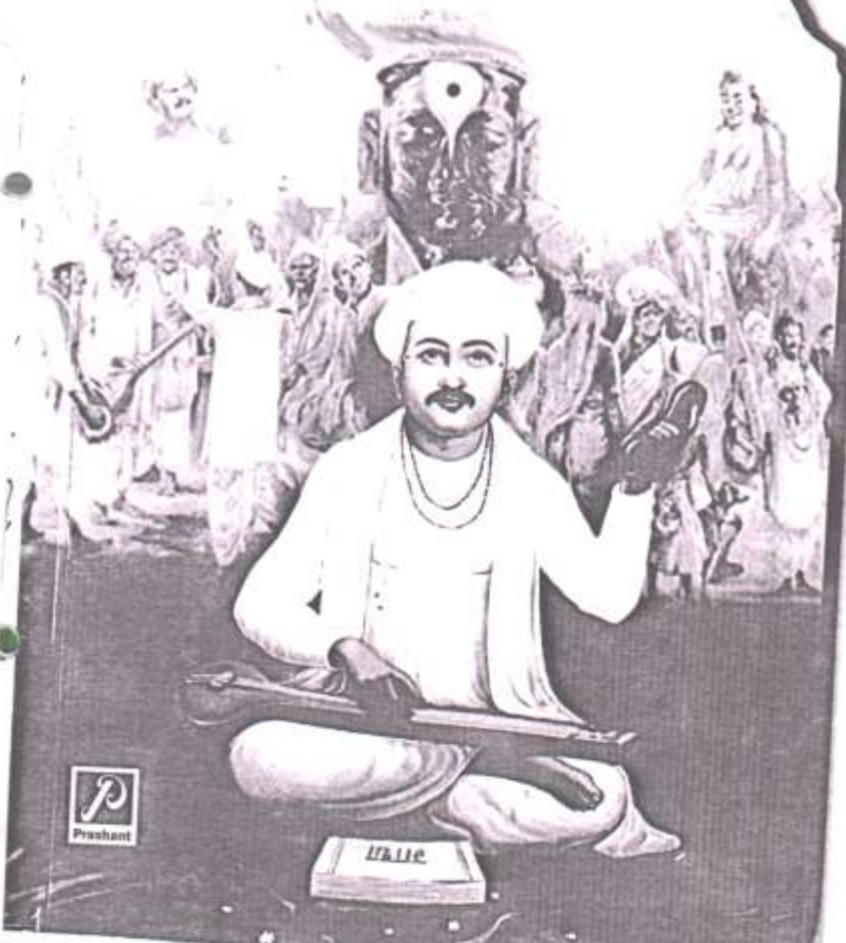

Book - Dr. H.D. Akhare

संतप्रबोधन

डॉ. हरिदास आखरे

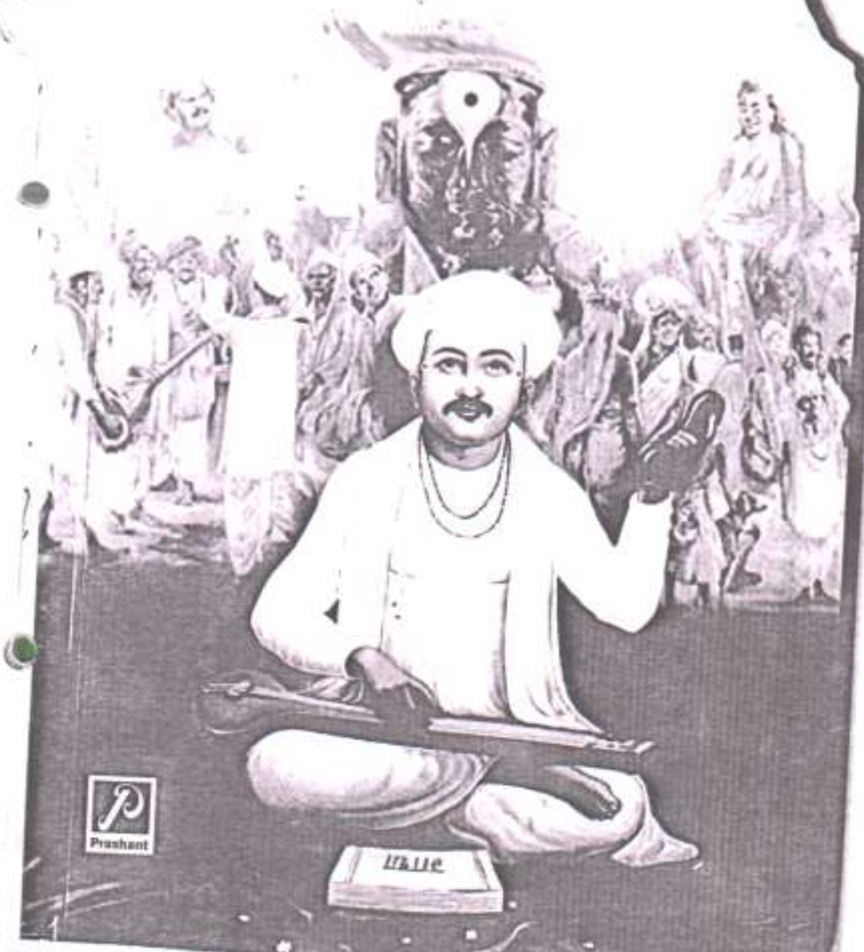

प्रशांत पब्लिकेशन्स

संतप्रबोधन / डॉ. हरिदास आखरे
Santprabodhan / Dr. Haridas Akhare
© डॉ. हरिदास देविदास आखरे
६६, श्रीरामनगर शेगांव, जि. बुलढाणा.
मोबा. ७५८८५६६४००

प्रकाशक
रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
३, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ, जळगाव ४२५००१.
दूरध्वनी : ०२५७-२२३५५२०, २२३२८००
Email : prashantpublication.jal@gmail.com
Website : www.prashantpublications.com

पहिली आवृत्ती : फेब्रुवारी २०२२

ISBN 978-93-89493-94-8

मुद्रण : थॉमसन प्रेस (इंडिया) लि., दिल्ली
मुखपृष्ठ : अविनाश कुंभार
अक्षरजुळवणी : प्रशांत पब्लिकेशन्स

मूल्य : ₹ 250 | $ 10 | £ 8

२०. संत साहित्यातील समाजप्रबोधन....................
२१. विदर्भातील संत परंपरा..........................
२२. गुरु माउली गजानन..............................
२३. आपुले मरण पाहिले म्या डोळा..! ....
२४. माझे माहेर पंढरी..!...............................
२५. देश हा देव असे माझा............................
२६. मी गेलो ऐसे मानू नका, भक्तीत अंतर करू नका...
२७. शानदार हो मेरा भारत............................
२८. वर्तमान स्थितीतील समस्यांची उकल करण्याची
क्षमता संत साहित्यात...............................
२९. श्रीज्ञानेश्वरीतील विकर्मे : एक शोध व बोध........
३०. संत तुकारामांचा विश्वात्मक मूल्यविचार..........
३१. संत तुकारामांचा ज्ञानमूल्य विचार.................

अनुक्रमणिका

१. सदा माझे डोळा । जडो तुझी मूर्ती २३
२. संत तुकारामांच्या अभंगातील जीवन मूल्यविचार........... २६
३. भेटीलागी जीवा २९
४. या रे नाचू प्रेमानंदे..! ३२
५. ज्ञानिया घरी दिवाळी ३५
६. कृष्णं वंदे जगद्गुरू...! ३८
७. याला जीवन ऐसे नाव ४२
८. जगाच्या कल्याणा, संतांच्या विभूति........................ ४६
९. कर्मे ईशू भजावा ४९
१०. मर्यादा पुरुषोत्तम श्रीराम ५१
११. सत्य असत्याशी मन केले ग्वाही............................ ५४
१२. धन्य आजि दिन... संत दर्शनाचा............................ ५७
१३. गुरु परमात्मा परेषू... ६०
१४. तरुणांनो, सर्वगुण संपन्न व्हा.................................. ६४
१५. जाता पंढरीसी सुख वाटे जीवा... .... ६८
१६. चला पंढरीसी जाऊ... विठ्ठल डोळ्याने पाहू................ ७०
१७. वारी... अनुभूती आनंदाची..! ७३
१८. सुंदर ते ध्यान उभे विटेवरी...! ७८
१९. गीतार्थ थोरवी..! ८१